

Хмельницький національний університет
Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Другий (магістерський)
Освітній рівень

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНО-ЕТИЧНОЇ
КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

Назва теми

Галузь знань – 05 Соціальні та поведінкові науки

Шифр і назва галузі знань

Спеціальність – 053 Психологія

Шифр і назва спеціальності

Шифр 241038

номер ІНП

Виконала: студентка ІІ курсу, групи ППмз-24-2 АКЩ Анна КІЩЕНКО
Підпис Ініціали, прізвище

Керівник: доктор педагогічних наук, професор Олена ГОМОНЮК
Науковий ступінь, вчене звання Підпис Ініціали, прізвище

До захисту допускаю:
Зав. кафедри психології та педагогіки
доктор психологічних наук, професор
Науковий ступінь, вчене звання

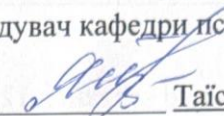
Гайсія КОМАР
Підпис Ініціали, прізвище

10 12 2025 р.

Хмельницький, 2025

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки
Освітній рівень другий (магістерський)
Галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»
Спеціальність 053 «Психологія»
Освітня програма освітньо-професійна програма «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри психології та педагогіки

Таїсія КОМАР

підпис

протокол № 5 від 12 грудня 2024 р.

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

Анни КІЩЕНКО

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ здобувача

1. Тема кваліфікаційної роботи: «Психологічні особливості розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів».

Керівник кваліфікаційної роботи: Олена ГОМОНЮК, доктор педагогічних наук, професор

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ, науковий ступінь, вчене звання

Затверджено наказом ректора університету від 25 серпня 2025 р. № 65

2. Строк подання здобувачем роботи на кафедру 01 грудня 2025 р.

3. Вихідні дані до роботи: матеріали звіту з переддипломної практики, комплекс методів та методик дослідження:

4. Зміст кваліфікаційної роботи (перелік питань, які потрібно розробити): вступ, розділ 1 «РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНО-ЕТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ: емоційно-етична компетентність педагогів як наукова проблема; сутність і структура емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів; психологічні особливості розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів; висновки до розділу; РОЗДІЛ 2 «ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНО-ЕТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ»: організація дослідження психологічних особливостей емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів; аналіз та інтерпретація результатів дослідження; рекомендації викладачам щодо розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів; висновки до розділів; висновки, перелік джерел посилання, додатки.

5. Перелік графічного матеріалу (із зазначенням обов'язкових креслень) – 8 таблиць.

1. Консультанти розділів кваліфікаційної роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв

Дата видачі завдання 12 грудня 2024 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів (розділів) кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапу роботи	Примітка
1	Вибір теми дослідження. Визначення об'єкта і предмета дослідження, постановка мети і завдань	До 01 січня 2025 р.	виконано
2	Визначення теоретико-методологічних засад дослідження. З'ясування актуальності проблеми	До 03 березня 2025 р.	виконано
3	Оформлення вступу кваліфікаційної роботи	До 01 вересня 2025 р.	виконано
4	I розділ кваліфікаційної роботи	До 10 вересня 2025 р.	виконано
5	II розділ кваліфікаційної роботи	До 01 жовтня 2025 р.	виконано
6	Загальні висновки	До 03 листопада 2025 р.	виконано
7	Оформлення кваліфікаційної роботи	До 01 грудня 2025 р.	виконано
8	Попередній захист кваліфікаційної дипломної роботи (відповідно графіку)	<u>17</u> жовтня 2025 р.	виконано
9	Захист кваліфікаційної роботи (відповідно графіку)	<u>23</u> грудня 2025 р.	виконано

Здобувач AKM Анна КИЩЕНКО

Керівник роботи ОГ Олена ГОМОНЮК

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

АНОТАЦІЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ

Тема кваліфікаційної роботи «Психологічні особливості розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів».

Здобувач (ка) Анна КЩЕНКО

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Керівник Олена ГОМОНЮК

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Кваліфікаційна робота включає 110 сторінок, 8 таблиць, перелік джерел посилання складає 66 найменувань, 6 додатків.

Ключові слова: особливості; розвиток; емоційно-етична компетентність; майбутні педагоги; нова українська школа.

Об'єкт дослідження – розвиток емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів.

Предмет дослідження – психологічні особливості розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів.

За результатами дослідження розроблено рекомендації викладачам щодо розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів.

Одержані результати можуть бути використані в роботі із здобувачами вищої освіти.

Дипломник

Підпис

Анна КЩЕНКО

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Дата подання кваліфікаційної роботи до захисту 01 грудня 2025 р.

ЗМІСТ

СКОРОЧЕННЯ ТА УМОВНІ ПОЗНАКИ.....	6
ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНО-ЕТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ.....	12
1.1 Емоційно-етична компетентність майбутніх педагогів як наукова проблема.....	12
1.2 Сутність і структура емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів	20
1.3. Психологічні особливості розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів	40
Висновки до розділу.....	49
РОЗДІЛ 2 ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНО-ЕТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ.....	52
2.1 Організація дослідження психологічних особливостей розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів.....	52
2.2 Аналіз та інтерпретація результатів дослідження.....	64
2.3 Рекомендації викладачам щодо розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів.....	77
Висновки до розділу.....	80
ВИСНОВКИ.....	82
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ.....	84
ДОДАТКИ.....	92
ДОДАТОК А МЕТОДИКА «ШКАЛА ЕМПАТІЇ МЕХРАБІАНА І ЕПШТЕЙНА (АДАПТАЦІЯ І. АНДРЕСВОЇ)».....	92
ДОДАТОК Б АНКЕТА ДЛЯ ОЦІНЮВАННЯ РІВНЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ СТУДЕНТІВ.....	95
ДОДАТОК В МЕТОДИКА «ШКАЛА ЕТИЧНОЇ ЧУТЛИВОСТІ (ETHICAL SENSITIVITY SCALE, АДАПТАЦІЯ ДЛЯ ПЕДАГОГІВ)»	98
ДОДАТОК Г АНКЕТА ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ РІВНЯ РОЗВИТКУ БЕК МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ.....	101
ДОДАТОК Д МЕТОДИКА «ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ» (М. РОКІЧ).....	103
ДОДАТОК Е РЕКОМЕНДАЦІЇ ВИКЛАДАЧАМ ЩОДО РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНО-ЕТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ.....	108

СКОРОЧЕННЯ ТА УМОВНІ ПОЗНАКИ

ЗВО – заклади вищої освіти

НУШ– нова українська школа

ОПП – освітньо-професійна програма

ХНУ – Хмельницький національний університет

ЕЕК – емоційно-етична компетентність

ВСТУП

Сучасна система освіти переживає період глибоких змін, пов'язаних з гуманізацією освітнього процесу, орієнтацією на особистісно-зорієнтоване навчання та формуванням ціннісних орієнтацій здобувачів освіти. У цьому контексті особливої ваги набуває розвиток емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів, адже саме вчитель є носієм моральних норм, прикладом емоційної врівноваженості, толерантності й емпатії для своїх учнів.

Розвиток емоційно-етичної компетентності забезпечує здатність майбутнього педагога до усвідомлення власних емоцій та розуміння емоцій інших людей, конструктивного спілкування, попередження конфліктів і створення позитивного психологічного клімату в освітньому середовищі. У час посилення соціальних викликів, інформаційних перевантажень і зростання рівня стресу серед педагогів розвиток цієї компетентності стає ключовою умовою професійної ефективності й емоційного благополуччя майбутніх педагогів.

У Професійному стандарті «Вчитель закладу загальної середньої освіти» прописано ключові компетентності, якими має володіти вчитель ЗССО. Серед них провідне місце належить емоційно-етичній компетентності, що розуміється як «здатність усвідомлювати особисті відчуття почуття, емоції, потреби та емоційні стани інших учасників освітнього процесу, керувати власними емоційними станами, здатність конструктивно й безпечно взаємодіяти з учасниками освітнього процесу, здатність усвідомлювати й поцінювати взаємозалежність людей і систем у глобальному світі» [30].

Підготовка педагогів, здатних до етичної поведінки, емпатії та відповідального ставлення до міжособистісної взаємодії, є запорукою успішного розвитку української школи і виховання гармонійно розвиненої особистості учня.

Зміни у соціокультурному просторі, підвищення рівня стресу та емоційного навантаження в освітній сфері актуалізують потребу в педагогах,

які не лише володіють фаховими знаннями, а й здатні усвідомлювати власні емоції, керувати ними, співпереживати, приймати морально виважені рішення.

Усе це відповідає вимогам Нової української школи, в якій педагог виступає не лише джерелом знань, а насамперед – наставником, партнером, фасилітатором освітнього процесу. Адже у контексті реалізації концепції особистісно-орієнтованої освіти та моделі Нова українська школа (НУШ) зростає роль не лише фахової підготовки майбутніх педагогів, але й їхньої здатності до розуміння власних емоцій, керування ними, емпатійної взаємодії з учнями і колегами, а також формування етичної культури. Зокрема, в ній наголошується, що емоційно-етична компетентність передбачає: «усвідомлення особистих відчуттів і потреб та керування власними емоційними станами, конструктивна й безпечна взаємодія з учасниками освітнього процесу» [15].

Вивчення особливостей підготовки майбутніх педагогів із урахуванням компетентнісного підходу є важливою темою для наукових досліджень психологів та педагогів. (О. Кучай, Т. Кучай, М. Лєдок, І. Матійків В. Пухно, Г. Рисаченко, О. Синиця, Н. Султанова, Л. Хоружа, О. Шпак, Т. Щербак).

Нині педагогічна діяльність відбувається в умовах значно зростаючих емоційних та етичних навантажень: це і конфлікти в освітньому середовищі, і підвищені вимоги до міжособистісної взаємодії, і необхідність створення психологічно безпечного середовища в класі. Як зазначається, у наукових здобутках Т. Водозазької «несформованість емоційно-етичної компетентності педагога призводить до ... стресів, конфліктів, низької мотивації учнів до навчання, емоційної нестабільності учасників освітнього процесу» [6].

Також у наукових джерелах підкреслюється, що етична компетентність є важливою складовою професійної культури педагога. Зокрема, у статті «Етична компетентність – базова складова професійності педагога» підкреслюється, що формування цієї компетентності вимагає системного підходу в підготовці майбутнього вчителя [16].

Одночасно, розвиток емоційної компетентності педагогів (здатності усвідомлювати, регулювати емоції) активно вивчається вченими як ключовий чинник професійної стійкості, психологічного благополуччя і ефективної педагогічної діяльності [20].

Дослідники І. Войціх та О. Польовик зауважують, що в умовах воєнного стану роль емоційної компетентності педагога значно зростає, адже «вона допомагає ефективно взаємодіяти з учнями, підтримувати психологічне здоров'я та реагувати на колективні стрес-виклики» [8].

Науковці акцентують увагу на тому, що педагогам потрібні навички, які дозволяють працювати з емоціями та етикою у навчальному процесі, особливо в умовах складного соціального контексту [32].

Отже, вивчення процесу розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів має важливе значення як для теорії професійної підготовки, так і для практики освітнього процесу. Вона сприяє формуванню педагога як особистості, здатної створювати сприятливе освітнє середовище, ефективно взаємодіяти з учнями, підтримувати етичні норми і професіоналізм в умовах сучасних освітніх викликів.

Водночас психологічні особливості, механізми та чинники розвитку цієї компетентності досліджено недостатньо. Це і зумовило вибір нашого дослідження: «Психологічні особливості розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів».

Мета дослідження полягає у виокремленні й обґрунтуванні психологічних особливостей розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів.

Відповідно до мети було визначено **завдання дослідження**:

1. На основі аналізу наукових підходів до розвитку емоційно-етичної компетентності розкрити сутність поняття «емоційно-етична компетентність майбутніх педагогів».
2. Уточнити структуру емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів.

3. Визначити й обґрунтувати психологічні особливості розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів.

4. Розробити рекомендації викладачам щодо розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів.

Об'єкт дослідження – розвиток емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів.

Предмет дослідження – психологічні особливості розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів.

Гіпотеза дослідження полягає в припущенні про те, що розвиток емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів має такі психологічні особливості, як: вікова зумовленість, висока емоційна чутливість, потреба в розвитку саморегуляції, провідна роль емпатії й моральна рефлексія, вплив соціально-педагогічного середовища й індивідуально-психологічні відмінності.

Для розв'язання поставлених завдань і перевірки гіпотези використано комплекс взаємопов'язаних **методів дослідження**: теоретичні методи – аналіз (вивчення наукових джерел, законодавчих актів, теоретичних концепцій з теми дослідження), синтез, порівняння; емпіричні методи: спостереження, анкетування, тестування.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота виконувалася у Хмельницькому національному університеті. На різних етапах дослідження брали участь 70 респондентів, із них: 60 здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти та 10 викладачів Хмельницького національного університету.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у розробленні рекомендацій викладачам щодо розвитку емоційно-етичної майбутніх педагогів.

Апробація результатів дослідження. Про результати дослідження доповідалось на Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 10-річчю комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна

навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради «СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ОСВІТИ ТА РЕАБІЛІТАЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ПОВОЄННОГО ЧАСУ: ПРОБЛЕМИ, РІШЕННЯ, ПЕРСПЕКТИВИ», 29 жовтня 2025 року.

За матеріалами дослідження подано до друку статтю у фаховий збірник із психології «Психологічні травелогі».

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного з розділів, загальних висновків, переліку джерел посилення, який налічує 66 найменувань, 6 додатків. Повний обсяг роботи становить 110 сторінок, з яких основного тексту – 83 сторінки.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНО-ЕТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

1.1. Емоційно-етична компетентність майбутніх педагогів як наукова проблема

Емоційно-етична компетентність є важливою складовою професійної компетентності майбутнього педагога. Вона визначає здатність учителя усвідомлювати, розуміти й регулювати власні емоційні стани, адекватно сприймати емоції інших людей, а також діяти відповідно до морально-етичних норм педагогічної діяльності.

У наукових дослідженнях прослідковуються різні підходи до поняття «розвиток емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів».

Так, гуманістичний підхід орієнтується на розвиток таких якостей, як емпатія, розуміння, підтримка і справедливість. Гуманістичні педагогічні концепції (К. Роджерс, А. Маслоу) підкреслюють важливість самовираження й емоційного розвитку особистості.

Згідно з когнітивно-емоційним підходом розвиток емоційно-етичної компетентності пов'язаний із усвідомленням власних емоцій, розумінням їхніх причин та наслідків. Когнітивні аспекти допомагають педагогу свідомо ставитися до власної поведінки та її морального змісту.

Представники соціально-педагогічного підходу вважають, що соціально-педагогічне середовище, що підтримує і сприяє розвитку емоційно-етичної компетентності, має вирішальне значення. Педагогічна практика та інтеракція зі студентами сприяють формуванню цих компетентностей через безпосереднє спілкування та досвід.

Отже, теоретичне осмислення емоційно-етичної компетентності дає чітке уявлення про її важливість у педагогічній діяльності та визначає основні компоненти, що мають бути розвинуті у майбутніх педагогів для забезпечення ефективного навчання і виховання.

Емоційно-етична компетентність визначається як здатність людини правильно оцінювати і регулювати свої емоції, розуміти емоції інших людей, діяти на основі моральних принципів і етичних норм [29].

Емоційно-етична компетентність утворена з двох складових, а саме – емоційної й етичної компетентності. Розглянемо їх сутність.

Поняття емоційної компетентності розглядається у працях Н. Холла, К. Саарні та інших дослідників [61; 66]. Вона визначається як сукупність знань, умінь і навичок, що забезпечують здатність особистості адекватно сприймати, виражати, регулювати й використовувати емоції у процесі спілкування, професійної діяльності та самореалізації.

Емоційна компетентність проявляється у вмінні будувати гармонійні міжособистісні відносини, ефективно реагувати на емоційні впливи та підтримувати емоційну рівновагу.

Емоційна компетентність базується на емоційному інтелекті, проте ці поняття не є тотожними. Емоційний інтелект розглядається як сукупність здібностей до розпізнавання, розуміння та управління емоціями, тоді як емоційна компетентність включає також набуті знання, уміння та навички, що дозволяють ефективно застосовувати ці здібності в професійній діяльності, тобто мова йде про здатності [32].

Поняття емоційного інтелекту було введено у науковий обіг П. Саловеем і Д. Майером і трактується як здатність особистості усвідомлювати власні емоції й емоції інших людей, розуміти їхні причини та наслідки, регулювати емоційні стани й використовувати емоційну інформацію для ефективної поведінки [65].

Знаний психолог Р. Бар-Он зауважував, що емоційний інтелект є критичним для будь-якої професії, зокрема для педагогічної діяльності, оскільки він дозволяє ефективно вирішувати конфлікти, підтримувати взаєморозуміння та забезпечувати емоційну безпеку учнів. Важливими аспектами емоційної компетентності є також здатність до емпатії та

соціального розуміння, які допомагають педагогу створювати позитивне емоційне середовище в класі [54].

Не менш важливою є етична складова професійної діяльності педагогів. Дослідження американського психолога Л. Кольберга, який вивчав моральний розвиток, показали, що етичні норми і цінності мають великий вплив на поведінку педагога та його здатність правильно реагувати на складні ситуації [62].

Поняття «емоційний інтелект» вперше було введено Говардом Гарндером у його роботі «Frames of Mind». За його словами, люди, які здатні глибоко розуміти та відчувати свої емоції, а також розпізнавати емоції інших і усвідомлювати мотиви їхніх вчинків, мають змогу об'єктивно оцінювати їхню діяльність і створювати позитивну атмосферу для взаємодії» [58].

Подальший розвиток цього поняття здійснив Д. Гоулман, який запропонував модель емоційного інтелекту, що включає п'ять основних компонентів: самосвідомість, саморегуляцію, мотивацію, емпатію та соціальні навички. На його думку, емоційний інтелект є не лише когнітивною здатністю, а й комплексом особистісних якостей, які визначають успішність людини в різних сферах життя [59].

До складових емоційної компетентності, на думку науковців, належать:

1. Емоційне усвідомлення, тобто розпізнавання власних емоцій і їх причин.
2. Емоційна регуляція як контроль над імпульсивними реакціями, здатність заспокоювати себе у стресових ситуаціях.
3. Розпізнавання емоцій інших тобто емпатія і чутливість до невербальних сигналів.
4. Емоційне вираження як адекватне передавання своїх емоцій у спілкуванні [48; 49].

Через це для емоційної компетентності характерні управлінні власними емоціями та їх взаємодії з емоціями оточуючих.

Отже, між емоційним інтелектом і емоційною компетентністю існує тісний взаємозв'язок. Емоційний інтелект можна розглядати як внутрішній потенціал, що визначає можливість людини розуміти та регулювати емоції, тоді як емоційна компетентність є практичним проявом цього потенціалу у реальних соціальних ситуаціях. Розвинений емоційний інтелект сприяє формуванню емоційної компетентності, що, у свою чергу, забезпечує ефективну комунікацію, конструктивне вирішення конфліктів і високий рівень соціальної адаптації особистості.

Розвиток емоційного інтелекту є фундаментом для формування емоційно-етичної компетентності, а саме:

1. Емоційний інтелект розвиває ключові навички для взаємодії з учнями та колегами.
2. Емоційна компетентність є здатністю керувати власними та чужими емоціями на базі емоційного інтелекту.
3. Емоційно-етична компетентність є вершиною піраміди, в якій емоційна зрілість поєднується з етикою та мораллю у педагогічній діяльності

Емоційно-етична компетентність – це більш комплексна якість, що поєднує емоційну компетентність з моральною та етичною свідомістю. До її складу належать такі елементи:

1. Емоційні навички, до яких належать усвідомлення та регуляція власних емоцій, розпізнавання емоцій інших, тобто емоційна компетентність є базою.
2. Етичне усвідомлення, що означає здатність оцінювати свої та чужі вчинки з позицій моралі, соціальної справедливості та педагогічної відповідальності.
3. Морально-етичну дію поведінки, що враховує права, почуття та інтереси інших, особливо у педагогічному середовищі.

Отже, поєднання емоційної чутливості та моральної відповідальності означає не лише відчувати, а й діяти етично.

Погоджуємося з Ж. Стельмащук, що «...емоційно-етичну компетентність особистості варто досліджувати в площині інтеграції комплексу знань, умінь, навичок в емоційній сфері, що забезпечує ефективну самореалізацію в соціумі, здатність до самоідентифікації та вияву власних емоцій та розпізнання емоцій інших, до саморегуляції емоцій і регуляції емоцій інших, до застосування емоцій на засадах емпатії, морально-етичних нормі правил» [40].

Емоційно-етична компетентність є важливою складовою професійної компетентності майбутнього педагога. Вона визначає здатність учителя усвідомлювати, розуміти й регулювати власні емоційні стани, адекватно сприймати емоції інших людей, а також діяти відповідно до морально-етичних норм педагогічної діяльності.

Науковці наголошують, що саме емоційна культура педагога є основою для ефективного спілкування, попередження конфліктів, розвитку довірчих стосунків із вихованцями [38]. Тому для емоційної компетентності характерні управлінні власними емоціями та їх взаємодії з емоціями оточуючих.

Між емоційним інтелектом і емоційною компетентністю існує тісний взаємозв'язок. Емоційний інтелект можна розглядати як внутрішній потенціал, що визначає можливість людини розуміти та і емоції, тоді як емоційна компетентність є практичним проявом цього потенціалу у реальних соціальних ситуаціях. Розвинений емоційний інтелект сприяє формуванню емоційної компетентності, що, у свою чергу, забезпечує ефективну комунікацію, конструктивне вирішення конфліктів і високий рівень соціальної адаптації особистості.

Етична компетентність педагога – це інтегральна якість особистості вчителя, що виявляється у здатності діяти відповідно до морально-етичних норм, педагогічного такту, принципів гуманізму, справедливості, відповідальності та поваги до гідності учня. Вона передбачає не лише знання етичних норм і професійного кодексу, а й уміння застосовувати їх у

конкретних педагогічних ситуаціях, особливо в умовах морального вибору, конфліктів або емоційно насичених взаємодій.

Дослідниця Л. Хоружа розглядає етичну компетентність як складне індивідуально-психологічне утворення, яке інтегрує в собі професійні теоретичні знання, ціннісні орієнтації, особистісні якості та практичні вміння педагога у сфері професійної етики, що забезпечує вибір ним свідомої етичної поведінки згідно з професійно-педагогічними нормами» [49].

Етична компетентність викладача «... репрезентує головні регуляції його дій, що закріплюються у звичках, традиціях, принципах життя і професійній діяльності, психічних станах, діях, вчинках і якостях педагога, забезпечує вибір ним свідомої етичної поведінки згідно професійно-педагогічних норм» [49].

За результатами досліджень О. Вознюк, І. Зязюна, Л. Хоружої етична компетентність включає:

- морально-ціннісні орієнтації;
- педагогічну рефлексію (здатність оцінювати власну поведінку);
- культуру професійного спілкування;
- уміння етично вирішувати конфліктні ситуації;
- педагогічний такт та емпатійність [7; 12; 48].

Отже, етична компетентність – це моральна основа професіоналізму педагога, що визначає його поведінку у стосунках з учнями, колегами та батьками.

Емоційно-етична компетентність є більш комплексним утворенням, яке поєднує емоційний інтелект і етичні цінності, забезпечуючи гармонійний баланс між емоційною чутливістю та моральною свідомістю. Вона проявляється у здатності педагога: розуміти емоційні стани інших і співпереживати (емпатія); регулювати власні емоції у відповідності до етичних норм; приймати морально виважені рішення у ситуаціях емоційної напруги; підтримувати позитивний емоційно-моральний клімат у

навчальному середовищі. Тобто емоційно-етична компетентність означає здатність діяти етично, спираючись на емоційний інтелект.

Етична компетентність педагога є морально-ціннісним компонентом його професійної культури, а емоційно-етична – емоційно-ціннісним механізмом її реалізації.

Таким чином, емоційно-етична компетентність розширює поняття етичної компетентності, надаючи їй емоційного змісту. Без розвинутого емоційного інтелекту педагог не здатен адекватно реалізувати моральні норми у практиці, а без етичних орієнтацій – його емоційна чутливість може бути ситуативною або неетичною.

Отже, етична компетентність педагога є важливою складовою його професійної майстерності, що відображає моральну зрілість, педагогічний такт і здатність діяти відповідно до гуманістичних цінностей освіти. Вона забезпечує дотримання норм професійної етики, формує довіру та взаємоповагу у взаємодії з учнями й колегами. А емоційно-етична компетентність інтегрує етичні знання з емоційною чутливістю, сприяючи гармонійному поєднанню морального судження й емоційного самоконтролю. Саме розвиток емоційно-етичної компетентності дає змогу педагогу не лише розуміти етичні норми, а й реалізовувати їх через емпатійність, доброзичливість і толерантність. Тому етична та емоційно-етична компетентності взаємодоповнюють одна одну, формуючи основу професійної культури сучасного вчителя.

Поняття «емоційно-етична компетентність» є інтегративною характеристикою особистості педагога, яка поєднує емоційний інтелект (здатність усвідомлювати, розуміти та регулювати емоції) та етичну культуру (систему моральних норм, цінностей, переконань, що визначають поведінку людини у взаємодії з іншими).

Емоційно-етична компетентність – це більш комплексна якість, яка поєднує емоційну компетентність з моральною та етичною свідомістю.

До її складу належать такі елементи:

- a) емоційні навички, що передбачають усвідомлення та регуляція власних емоцій, розпізнавання емоцій інших;
- b) етичне усвідомлення, що означає здатність оцінювати свої та чужі вчинки з позицій моралі, соціальної справедливості та педагогічної відповідальності.
- c) морально-етична дія як поведінка, що враховує права, почуття й інтереси інших, особливо у педагогічному середовищі.

Емоційна компетентність є «інструментом управління емоціями», а емоційно-етична компетентність – це комплексна здатність поєднувати емоційну чутливість з етичними принципами у взаємодії з людьми, що особливо важливо для педагогів, які працюють з дітьми та підлітками.

Емоційно-етичну компетентність майбутнього вчителя інформатики М. Ледок розглядає «як складну індивідуально-психологічну властивість особистості, що поєднує теоретичні знання (типи та інтенсивність емоцій, причини їх виникнення тощо), ціннісні та етичні орієнтації, особистісні навички (усвідомлення власних відчуттів і почуттів, управління своїми емоціями), практичні вміння (конструктивна реакція на емоції без засудження, стабілізація уваги в процесі діяльності) та застосування цих якостей на засадах етики та моралі [19].

Ефективність навчання та виховання безпосередньо залежить не лише від професійних навичок, академічних знань та досвіду педагогів, а й від їх моральних орієнтирів та особистісних характеристик, що пов'язані з емоціями та емоційним інтелектом. Окрім чуттєвої сфери дедалі більшу роль в сучасному соціально гетерогенному та структурованому суспільстві відіграють професійна ідентичність педагогів, етичні виміри їхньої роботи та етос [12].

Отже, емоційно-етична компетентність майбутнього педагога проявляється у таких здатностях:

- усвідомлювати власні емоційні стани, розуміти їхні причини та наслідки;
- емпатійно сприймати учнів, розуміти їхні почуття, потреби та мотиви поведінки;
- здійснювати моральний вибір у складних педагогічних ситуаціях;
- регулювати власні емоції, зберігати психологічну рівновагу у стресових умовах;
- підтримувати атмосферу довіри, поваги та співпраці в педагогічному колективі та учнівському середовищі.

1.2 Сутність і структура емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів

Дослідники підкреслюють, що «в Україні – країні, яка переживає значні соціальні, політичні та економічні трансформації – роль вчителя / вчительки у формуванні стійкого, гармонійного суспільства є надзвичайно актуальною...
... більше, постійне професійне зростання й цілеспрямований розвиток вчительством м'яких навичок є однією з важливих умов набуття соціально-емоційних навичок учнівством [8].

Емоційно-етична компетентність педагога складається з кількох взаємопов'язаних компонентів:

1. Емоційна чутливість та емпатія. Вони означають здатність розуміти емоційні потреби учнів, бути чутливим до їх переживань, виявляти підтримку.
2. Емоційна саморегуляція є вмінням керувати своїми емоціями, особливо в стресових ситуаціях (наприклад, у конфліктних ситуаціях з учнями чи батьками).

3. Моральна рефлексія передбачає здатність педагога аналізувати власні етичні норми, самооцінка власної поведінки в контексті моральних стандартів. Це дозволяє йому постійно коригувати свою етичну позицію відповідно до розвитку ситуації.

4. Етичні переконання та поведінка педагога означають, що він має діяти відповідно до принципів справедливості, доброти, честі, співчуття. Педагог з високим рівнем емоційно-етичної компетентності завжди прагне створити атмосферу взаємоповаги та довіри.

Дослідники Візавер В.А., Медве М.О., Візавер А.Д. емоційно-етичну компетентність вчителя фізичної культури визначають «як сукупність спеціальних знань, умінь і особистісних якостей, які дозволяють педагогу усвідомлювати та керувати власними емоціями, встановлювати толерантні стосунки з усіма учасниками освітнього процесу, а також створювати сприятливу атмосферу для фізичного розвитку та виховання дітей та молоді» [3].

Основними компонентами емоційно-етичної компетентності є:

1. Емоційна самосвідомість є умінням розпізнавати власні емоції та їхній вплив на поведінку.
2. Емпатія – здатність розуміти почуття, переживання й потреби інших є головними характеристиками особистості майбутнього педагога.
3. Етична рефлексія є умінням оцінювати власні дії з морально-етичної точки зору важливі.
4. Емоційна саморегуляція як здатність контролювати емоційні реакції у професійно складних ситуаціях.
5. Комунікативна культура є умінням будувати доброзичливу взаємодію з учасниками освітнього процесу.

Емоційна самосвідомість – це фундамент професійної зрілості педагога. Вона забезпечує гармонію між внутрішнім станом учителя та його зовнішньою поведінкою, сприяє розвитку емпатії, педагогічного такту та моральної стабільності.

Емоційна самосвідомість є однією з ключових складових емоційно-етичної компетентності педагога та базовим компонентом емоційного інтелекту. Вона визначає здатність особистості усвідомлювати власні емоційні стани, розуміти їхні причини та наслідки, а також аналізувати вплив емоцій на поведінку і спілкування.

На думку Д. Гоулмана, саме усвідомлення власних внутрішніх станів і ресурсів становить основу емоційної компетентності людини [60].

Знані психологи П. Саловей і Дж. Майер розглядають емоційну самосвідомість як процес розпізнавання, оцінювання та інтеграції емоційного досвіду у процес мислення [65].

На думку академіка І. Зязюна, педагогічному контексті емоційна самосвідомість є необхідною умовою професійної зрілості вчителя, оскільки вона допомагає регулювати власні емоції, запобігати афективним реакціям і створювати позитивний психологічний клімат у колективі [12].

Як справедливо зазначає І. Бех, розвиток емоційної самосвідомості формує моральну саморегуляцію педагога [27].

Погоджуємось з О. Савченко в тому, що розвинена емоційна самосвідомість забезпечує внутрішню гармонію, педагогічний такт та емпатійність, що є важливими складовими емоційно-етичної компетентності [5].

Емоційна самосвідомість також тісно пов'язана з розвитком емпатії та педагогічного такту, які визначають ефективність професійної взаємодії педагога.

Усвідомлення власних емоцій допомагає вчителю краще розуміти переживання учнів та колег, оскільки здатність до емпатії базується на глибокому самопізнанні [51].

Академік І. Зязюн підкреслює, що педагогічний такт формується на основі внутрішньої врівноваженості та самоконтролю, які можливі лише за умови розвитку емоційної самосвідомості [12].

На думку І. Беґа, здатність розпізнавати власні емоції дозволяє педагогу обирати морально виправдані форми поведінки у взаємодії з учнями [27].

Професор А. Коломієць підкреслює, що емоційна самосвідомість визначає рівень професійної рефлексії та здатність до делікатного спілкування, що безпосередньо впливає на ефективність освітнього процесу [44].

Отже, емоційна самосвідомість майбутнього педагога є не лише психологічною характеристикою, але й професійно значущим умінням, що забезпечує формування емпатії, педагогічного такту та культури професійного спілкування.

Емоційна самосвідомість є фундаментальною складовою професійної компетентності педагога, що забезпечує ефективне управління власними емоціями та адекватну взаємодію з учнями. Вона формує основу для розвитку емпатії, педагогічного такту та моральної саморегуляції, що є ключовими показниками емоційно-етичної компетентності. Таким чином, розвиток емоційної самосвідомості у майбутніх педагогів виступає необхідною передумовою їх професійної зрілості та успішної педагогічної діяльності.

Емпатія – це здатність розуміти та відчувати емоційний стан іншої людини, дивлячись на ситуацію з її точки зору. Це не просто співчуття, а набагато глибше емоційне переживання, що дозволяє ніби «вжитися» у почуття іншого.

До основних видів емпатії належать:

1. Когнітивна емпатія як уміння розуміти почуття і думки іншої людини, пояснювати її стан та прогнозувати поведінку.
2. Емоційна (афективна) емпатія, що включає відчуття та переживання емоцій іншої людини, «дзеркалення» її почуттів.
3. Соматична емпатія є фізичною реакцією на відчуття іншої людини, наприклад, відчуття «колючого болю», коли хтось інший відчуває біль.

Емпатія допомагає зміцнювати взаємини та будувати міцні зв'язки, вирішувати конфлікти та досягати кращого взаєморозуміння та підтримувати й заспокоювати інших, створюючи позитивну соціальну взаємодію

Емпатія – це ключовий елемент емоційно-етичної компетентності, особливо важливий для педагогів і психологів. Адже вона є здатністю усвідомлювати, розуміти і відчувати емоційний стан іншої людини, ставати на її місце, реагувати на її почуття адекватно та етично.

Емпатія не обмежується простим «співчуттям», вона включає когнітивний та емоційний компоненти. Когнітивний компонент включає розуміння чужих емоцій, мотивів і потреб. Емоційний компонент охоплює відчуття емоцій іншої людини (співпереживання).

Для педагога емпатія дозволяє бачити потреби та стан учнів, адаптувати педагогічні підходи і створювати безпечне емоційне середовище.

Емоційно-етична компетентність – це здатність людини усвідомлювати власні емоції, розпізнавати емоції інших, регулювати емоційні реакції та діяти відповідно до моральних та етичних норм.

Емпатія є фундаментом емоційно-етичної компетентності, оскільки забезпечує:

1. Моральну чутливість як розуміння впливу власних слів та дій на інших.
2. Етичну поведінку як дію з урахуванням потреб і прав співрозмовника.
3. Соціальну адаптацію як здатність будувати позитивні, конструктивні взаємини.

В професійній діяльності майбутнього педагога емпатія виконує такі функції:

1. Педагогічну, що проявляється в допомозі виявити рівень готовності та мотивації учнів до навчання.
2. Виховну, що передбачає формування культури взаємоповаги, толерантності та співпраці.

3. Психологічну, що проявляється в зниженні конфліктності у класі, сприянні позитивному психологічному клімату.

4. Рефлексивну, що передбачає в стимулюванні самопізнання педагога, його розвитку як морально відповідальної особистості.

Емпатійний педагог бачить учня як особистість, а не лише як об'єкт навчання, що сприяє формуванню довіри і відкритості у взаємодії.

До методів розвитку емпатії майбутніх педагогів належать такі:

1. Рефлексивні вправи, що передбачають аналіз власних емоцій і реакцій на поведінку інших.

2. Рольові ігри та педагогічні кейси, що проявляються у відпрацюванні вміння ставати на місце учня чи колеги.

3. Навчання активному слуханню, що акцентують увагу до вербальних і невербальних сигналів.

4. Обговорення етичних дилем, що сприяють розвитку морального мислення та емпатійного судження.

5. Психологічні практикуми та тренінги емоційного інтелекту для підвищення чутливості до емоцій інших людей [40].

Емпатія є ключовим компонентом емоційно-етичної компетентності, яка забезпечує ефективну та гуманістичну взаємодію педагога з учнями. Вона формує здатність до морально відповідальної поведінки, сприяє розвитку соціальної та професійної компетентності, підвищує психологічний комфорт освітнього процесу і зміцнює довіру між учителем та учнями.

Емпатія для педагога є не просто співчуттям, а інструментом професійної взаємодії, що дозволяє виявляти потреби та стан учнів, формувати безпечне емоційне середовище, підтримувати мотивацію до навчання та запобігати конфліктам і стресам у класі.

Емоційно-етична компетентність педагога є комплексною характеристикою професійної особистості, що проявляється у здатності ефективно взаємодіяти з учнями, враховувати їхні емоційні потреби та підтримувати морально-етичні стандарти професійної діяльності. Формування

такої компетентності включає розвиток кількох взаємопов'язаних складників: мовленнєвої, етичної, психологічної, інформаційної та рефлексивної культури педагога.

Мовленнєва культура педагога передбачає чітке, грамотне та логічне мовлення, що дозволяє ефективно передавати навчальний матеріал та організувати освітній процес. Важливим аспектом є адаптація мовлення до віку та емоційного стану учнів, що забезпечує зрозумілість і прийнятність повідомлень для різних категорій учнів. Крім того, педагог повинен використовувати педагогічну інтонацію та невербальні засоби спілкування, що сприяє формуванню позитивного емоційного клімату у класі та підвищує ефективність комунікації.

Етична культура педагогічного спілкування полягає у дотриманні принципів ввічливості, толерантності та морального такту. Педагог має усвідомлювати, що слова та дії безпосередньо впливають на психологічний стан учнів, тому важливо враховувати цей вплив у професійній діяльності. Одним із ключових аспектів етичної взаємодії є застосування емпатійного підходу у вирішенні педагогічних ситуацій, що передбачає уважне ставлення до емоційного стану кожного учня та прийняття зважених рішень.

Психологічна культура педагога включає розвиток емпатії як ключового компонента, що забезпечує розуміння та відчуття емоцій інших людей. Важливим інструментом такої культури є активне слухання та чутливість до невербальних сигналів учнів, що дозволяє своєчасно реагувати на їхні потреби та проблеми. Крім того, педагог повинен володіти навичками регуляції власних емоцій у стресових ситуаціях, що сприяє збереженню стабільності та позитивної атмосфери у класі.

Інформаційна культура педагога включає адекватне передавання та сприйняття інформації, що є основою для ефективного навчального процесу. Важливою складовою є розвиток критичного мислення та медіаграмотності, що дозволяє педагогові аналізувати та оцінювати достовірність джерел інформації. Одночасно педагог повинен використовувати етичні норми у

роботі з інформацією, забезпечуючи коректність, достовірність та відповідність моральним стандартам професійної діяльності.

Рефлексивна культура передбачає аналіз ефективності комунікації з учнями та оцінку власної педагогічної діяльності. Важливим аспектом є самопізнання та розвиток емоційно-етичної компетентності, що дозволяє педагогу усвідомлено коригувати власну поведінку та покращувати взаємодію з учнями. Крім того, педагог повинен прагнути до постійного вдосконалення емпатійних навичок, що сприяє гармонійному поєднанню професійної, емоційної та моральної сфер особистості.

Отже, емоційно-етична компетентність педагога формується через розвиток комплексної системи культур: мовленнєвої, етичної, психологічної, інформаційної та рефлексивної. Кожен із цих складників взаємопов'язаний і сприяє створенню позитивного, морально-етичного та емоційно сприятливого освітнього середовища, що є основою професійної майстерності сучасного педагога

Емпатія є ключовим компонентом емоційно-етичної компетентності педагога, оскільки забезпечує ефективну взаємодію з учнями та створює сприятливий психологічний клімат у навчальному середовищі.

У професійній діяльності педагога емпатія виконує кілька взаємопов'язаних функцій:

1. Педагогічна функція. Емпатія сприяє підвищенню ефективності навчання, допомагає педагогу краще зрозуміти індивідуальні потреби учнів та адаптувати матеріал під їхні можливості.

2. Виховна функція. Емпатія формує культуру взаємоповаги, довіри та соціальної відповідальності, сприяючи розвитку моральних цінностей у дітей.

3. Психологічна функція. Емпатія знижує рівень конфліктів та стресу, підтримує позитивний емоційний клімат у класі та сприяє стабільності взаємодії між педагогом і учнями.

4. Регулятивна функція. Емпатія допомагає керувати поведінкою учнів через переконання і співпереживання, що дозволяє ефективніше впливати на навчальний процес без застосування авторитарних методів.

5. Рефлексивна функція. Емпатія стимулює саморозвиток педагога, формує його моральну та емоційну зрілість, сприяючи постійному вдосконаленню професійної майстерності [38].

Таким чином, емпатія є не лише психологічною характеристикою педагога, а й важливим інструментом, який забезпечує успішну організацію навчально-виховного процесу.

Розвиток емпатії у майбутніх педагогів є важливою складовою професійної підготовки, оскільки вона формує здатність розуміти емоційний стан учнів та адекватно реагувати на їхні потреби. До найбільш ефективних методів належать:

1. Рольові ігри та педагогічні кейси: моделювання ситуацій «на місці учня», що дозволяє майбутнім педагогам відчувати перспективу інших і зрозуміти емоційні реакції учнів.

2. Рефлексивні вправи: систематичний аналіз власних емоцій, думок і реакцій на поведінку учнів, що сприяє самопізнанню та розвитку емоційної чутливості.

3. Тренінги активного слухання: формування здатності уважно сприймати вербальні та невербальні сигнали учнів, що підвищує точність взаєморозуміння.

4. Обговорення етичних дилем: розвиток морального судження та емпатійної реакції через аналіз складних педагогічних ситуацій і пошук оптимальних рішень.

5. Психологічні практикуми з розвитку емоційного інтелекту: формування уміння регулювати власні емоції та адекватно реагувати на емоції інших, що підвищує професійну стійкість педагога.

Використання цих методів у процесі підготовки майбутніх педагогів сприяє формуванню цілісної емоційно-етичної компетентності, розвитку емпатії та підвищенню професійної ефективності.

Отже, емпатія є основою емоційно-етичної компетентності педагога, адже вона забезпечує гуманістичний, відповідальний і психологічно безпечний процес взаємодії з учнями.

Розвиток емпатійних навичок у майбутніх педагогів сприяє формуванню компетентної, чуйної та професійно зрілої особистості, здатної ефективно навчати і виховувати.

Існує зв'язок між емпатією та емоційно-етичною компетентністю, адже емпатія є фундаментом для емоційно-етичної компетентності, надаючи інструменти для розуміння емоцій інших. Це дозволяє усвідомити вплив власних вчинків на емоційний стан оточення.

У той час, як емоційна компетентність допомагає керувати власними емоціями, етична складова включає моральні цінності та принципи. Вона відповідає за ухвалення рішень, що ґрунтуються не лише на почуттях, а й на чесності, повазі та соціальній відповідальності.

«Емоційно-етична компетентність проявляється, коли ви використовуєте своє емпатичне розуміння, щоб поводитися етично, наприклад, уникати маніпуляцій, які можливі при високій когнітивній емпатії» [34].

У сучасній філософській думці проблема етичної рефлексії посідає важливе місце, оскільки вона безпосередньо пов'язана з формуванням моральної самосвідомості особистості. У суспільстві, що зазнає інтенсивних соціокультурних змін, здатність до критичного осмислення власних дій, цінностей і переконань стає необхідною умовою моральної автономії.

Етична рефлексія – це інтелектуально-моральний процес самопізнання, спрямований на усвідомлення, оцінку й переосмислення власних моральних установок і мотивів. Вона є специфічною формою моральної свідомості, у якій суб'єкт аналізує не лише зовнішні норми, а й внутрішні моральні підстави

власних рішень. Завдяки рефлексії людина переходить від безпосереднього морального реагування до усвідомленого вибору, керуючись не авторитетом, а власним розумінням добра, справедливості та відповідальності.

Витоки поняття «етична рефлексія» сягають античної філософії. Сократ розглядав моральне самопізнання як шлях до істинного добра («Пізнай самого себе»). Платон і Аристотель пов'язували моральну свідомість із раціональним осмисленням мети людського життя – досягненням евдемонії Платон і Аристотель.

У філософії Нового часу І. Кант визначив етичну рефлексію як здатність суб'єкта діяти відповідно до морального закону, встановленого розумом. Для Г. Гегеля вона є моментом самосвідомості духу, що узгоджує індивідуальне й загальне.

У ХХ столітті проблема рефлексії набуває інтерсуб'єктивного виміру: за Е. Левінасом, моральна свідомість формується у взаєминах з Іншим, а Ю. Габермас пов'язує етичну рефлексію з раціональним діалогом і комунікативною дією [28].

Узагальнюючи погляди філософів, вважаємо, що етична рефлексія має таку структуру:

1. Когнітивний компонент охоплює знання про моральні норми та усвідомлення морального контексту ситуації;
2. Емоційно-ціннісний компонент представляє переживання совісті, сорому, співчуття;
3. Вольовий компонент передбачає володіння здатністю приймати морально виважені рішення.

До основних функцій етичної рефлексії належать такі:

- оціночна функція, що передбачає аналіз моральної якості дій;
- регулятивна функція розглядає внутрішній контроль і самоконтроль поведінки;
- пізнавальна функція спрямована на усвідомлення власних цінностей;

- розвивальна функція вказує на формування моральної автономії та відповідальності.

Етична рефлексія виступає механізмом становлення моральної свідомості, завдяки якому людина здатна до самокорекції поведінки та морального самовдосконалення. Вона сприяє переходу від зовнішньої нормативності до внутрішнього морального переконання, формує етику відповідальності (Г. Йонас) і забезпечує усвідомлення взаємозв'язку між особистою свободою та моральним обов'язком.

Отже, етична рефлексія є необхідною умовою зрілої моральної свідомості, оскільки вона забезпечує усвідомленість, критичність і відповідальність людських дій. У процесі рефлексії суб'єкт не лише оцінює свої вчинки, а й переосмислює власну систему цінностей, що робить її важливим чинником морального саморозвитку та гуманізації суспільства.

Наступною складовою емоційно-етичної компетентності є емоційна саморегуляція як процес усвідомленого контролю, керування та корекції власних емоційних станів, що дозволяє людині підтримувати внутрішню рівновагу, ефективно діяти в різних життєвих ситуаціях і досягати психологічного комфорту.

У сучасній психології проблема емоційної саморегуляції посідає важливе місце, адже саме здатність людини керувати власними емоціями визначає її психічне здоров'я, соціальну адаптацію та успішність у міжособистісних взаєминах.

Емоційна саморегуляція – це здатність людини усвідомлено контролювати, коригувати та спрямовувати власні емоційні стани відповідно до ситуації та соціальних норм.

Вона охоплює процеси розпізнавання, прийняття, оцінки й трансформації емоцій з метою збереження внутрішньої рівноваги та ефективного функціонування.

На думку Д. Гоулмана, емоційна саморегуляція є одним із ключових компонентів емоційного інтелекту, що забезпечує контроль над імпульсами та гнучке реагування на виклики середовища [60].

Психоаналітичний підхід (З. Фройд) трактує саморегуляцію як узгодження між внутрішніми потягами та соціальними обмеженнями [57].

Когнітивно-поведінковий підхід (А. Бек, А. Елліс) наголошує, що емоційний стан залежить від інтерпретації подій; змінюючи мислення, людина здатна змінити емоції [55; 56].

Гуманістичний підхід (К. Роджерс, А. Маслоу) розглядає емоційну саморегуляцію як прояв самоактуалізації й особистісної зрілості [63; 64].

Нейропсихологічний підхід підкреслює роль префронтальної кори мозку у свідомому контролі над емоційними імпульсами.

Емоційна саморегуляція включає такі компоненти:

1. Когнітивний компонент передбачає усвідомлення власних емоцій і причин їх виникнення.
2. Емоційно-ціннісний компонент охоплює прийняття своїх почуттів і знання їх значущості.
3. Вольовий компонент є здатністю керувати емоційною поведінкою.

До найпоширеніших стратегій емоційної саморегуляції, на думку науковців, належать: когнітивна переоцінка ситуації, релаксація та дихальні техніки, майндфулнес та медитація, позитивна візуалізація та вираження емоцій через комунікацію або творчість.

Емоційна саморегуляція виконує низку важливих функцій:

- адаптивну, що сприяє ефективному пристосуванню до стресових обставин;
- соціальну, що забезпечує конструктивну взаємодію з іншими людьми;
- мотиваційну, що підтримує енергію та цілеспрямованість;
- захисну, яка запобігає емоційному виснаженню та тривожності.

Вона є ключовим чинником психологічної зрілості, емоційного інтелекту та професійної успішності.

Отже, емоційна саморегуляція – це складний психічний процес, що забезпечує гармонійний розвиток особистості, внутрішню рівновагу та соціальну компетентність. Завдяки усвідомленню і керуванню власними емоціями людина здатна ефективно долати труднощі, зберігати стабільність у стресових ситуаціях і підтримувати здорові міжособистісні стосунки.

Комунікативна культура – це система знань, умінь, норм, цінностей і установок, що забезпечують ефективно, етичне та гармонійне спілкування між людьми.

Іншими словами, це рівень розвитку особистості, який визначає її здатність спілкуватися культурно, толерантно й результативно.

Комунікативна культура охоплює не лише мовні навички, а й емоційний інтелект, етичні норми, повагу до співрозмовника та вміння будувати діалог.

У науковій літературі комунікативну культуру розглядають як інтегративну характеристику особистості, що поєднує мовну культуру, культуру міжособистісної взаємодії, культуру поведінки та мислення та морально-етичні засади спілкування.

Дослідниця Л. Варга вважає «комунікативну культуру складовою (компонентом) професійної та педагогічної культури педагога, тому ототожнюємо комунікативну культуру з професійним спілкуванням і педагогічним спілкуванням» [3].

До структури комунікативної культури належать такі елементи:

1. Мовленнєва культура, що передбачає правильне, логічне, чітке та доречне використання мови. Вона включає багатство словникового запасу, володіння стилями та жанрами мовлення, що дозволяє ефективно передавати інформацію та будувати конструктивну взаємодію з оточенням.

2. Етична культура спілкування, яка полягає у дотриманні норм ввічливості, поваги, доброзичливості та тактовності. Ця складова забезпечує

моральну адекватність поведінки та формує позитивний емоційний клімат у процесі комунікації [11].

3. Культура невербальної поведінки, що включає володіння невербальними засобами комунікації, такими як міміка, жести, інтонація, дистанція та зоровий контакт. Невербальні сигнали дозволяють передавати додаткову інформацію, підкреслювати зміст повідомлення та встановлювати емоційний контакт з співрозмовником.

4. Психологічна культура, яка характеризується розвитком емпатії, здатністю слухати та розуміти емоційний стан іншого, а також умінням регулювати власні емоції. Вона сприяє ефективній взаємодії, зменшенню конфліктності та підтримці гармонійних стосунків у колективі.

5. Інформаційна культура, що передбачає уміння добирати, передавати та сприймати інформацію точно, логічно та відповідально. Вона забезпечує ефективне обмін знаннями, критичне мислення та здатність адекватно оцінювати достовірність джерел.

Таким чином, комунікативна культура є багатогранною системою якостей, які формують ефективну взаємодію особистості з оточенням, забезпечують професійну компетентність та морально-етичну адекватність поведінки.

Комунікативна культура виконує низку важливих функцій у професійній та соціальній діяльності людини, забезпечуючи ефективну взаємодію з оточенням та формування позитивних міжособистісних відносин.

Основні функції комунікативної культури можна охарактеризувати так:

1. Інформаційна функція забезпечує обмін знаннями, ідеями та почуттями між учасниками комунікації. Вона сприяє точності передавання інформації, розумінню повідомлень та ефективному взаєморозумінню.

2. Регулятивна функція впливає на поведінку людей через слово, переконання, поради та рекомендації. Ця функція дозволяє керувати взаємодією в колективі та впроваджувати соціально прийнятні моделі поведінки.

3. Соціалізуюча функція сприяє входженню індивіда в соціум, засвоєнню соціальних норм, ролей та цінностей. Вона забезпечує адаптацію особистості до колективу та розвиток комунікативних компетенцій.

4. Ціннісно-орієнтаційна функція формує моральні та етичні засади спілкування, виховує відповідальне та доброзичливе ставлення до інших учасників комунікації.

5. Гуманістична функція сприяє встановленню взаєморозуміння, довіри та співпраці між людьми, підтримує емоційно позитивний клімат у колективі та розвитку емпатії [3].

Таким чином, комунікативна культура не лише забезпечує ефективну передачу інформації, а й виконує регулятивну, соціалізуючу та виховну роль, формуючи гармонійні міжособистісні відносини та професійну компетентність людини.

У ХХІ столітті, коли комунікація відбувається не лише наживо, а й у цифровому просторі, зростає значення цифрової комунікативної культури – уміння спілкуватися етично, толерантно й відповідально в соціальних мережах, під час онлайн-зустрічей, у професійних чатах.

Розвинена комунікативна культура є основою професійної компетентності в будь-якій сфері – від освіти до бізнесу, від політики до медицини.

Комунікативна культура є це показником загальної культури особистості. Вона забезпечує ефективну соціальну взаємодію, зниження конфліктності, формування позитивного іміджу, професійний успіх та духовний розвиток суспільства.

Професійна діяльність педагога неможлива без ефективного спілкування. Саме через комунікацію реалізується навчально-виховний процес, формуються взаємини з учнями, батьками, колегами.

Тому комунікативна культура є базовим компонентом професійної культури вчителя, визначаючи рівень його педагогічної майстерності, гуманістичної спрямованості та педагогічного такту.

Комунікативна культура педагога – це здатність ефективно, етично й педагогічно доцільно взаємодіяти з усіма учасниками освітнього процесу. Вона поєднує володіння мовними засобами спілкування, дотримання морально-етичних принципів, психологічну чутливість до стану учнів та уміння створювати атмосферу взаємоповаги, довіри та співпраці.

Для педагога комунікативна культура є не лише умінням говорити, а, насамперед, умінням слухати, розуміти й підтримувати вихованця, спонукати його до саморозвитку.

Для майбутнього вчителя комунікативна культура є основою професійної компетентності. Вона забезпечує створення позитивного емоційного середовища на уроці, запобігання конфліктам і стресам, підвищення авторитету педагога в очах учнів, розвиток педагогічної рефлексії і саморегуляції та формування культури педагогічного діалогу.

Педагог із високим рівнем комунікативної культури є моральним і культурним зразком, який не лише навчає, а й виховує власним стилем спілкування.

Комунікативна культура майбутнього педагога – це інтегрована якість, що поєднує мовну, етичну, психологічну, інформаційну та рефлексивну компетентності. Вона визначає ефективність педагогічної взаємодії, впливає на формування особистості учня й забезпечує гуманістичний характер освіти.

Розвиток комунікативної культури у студентів – майбутніх педагогів є ключовою умовою підготовки компетентного, чуйного й професійно зрілого вчителя.

У структурі емоційно-етичної компетентності можна виокремити такі взаємопов'язані компоненти:

1. Когнітивний компонент як система знань про емоції, моральні норми, етичні принципи педагогічної діяльності.
2. Емоційний компонент – здатність до емоційної чутливості, емпатії, позитивного сприйняття себе й інших.

3. Ціннісно-мотиваційний компонент передбачає гуманістичну спрямованість особистості, орієнтацію на доброчесність, справедливість, відповідальність.

4. Поведінковий (діяльнісний) компонент як уміння реалізовувати етичні принципи у практичній педагогічній діяльності, проявляючи тактовність, делікатність, толерантність і доброзичливість.

У дослідженні Ж. Стельмашук та Е. Сілкової емоційно-етична компетентність майбутнього вчителя початкових класів розуміється «як сукупність знань в емоційно-етичній сфері, умінь вираження, усвідомлення і керування своїми емоціями та емоціями здобувачів освіти, подолання стресових і конфліктних ситуацій, що сприяє ефективній організації діалогічної взаємодії з батьками та учнями на засадах емпатії, морально-етичних норм і правил [41].

На основі матеріалу, пропонованого в «Професійному стандарті вчителя нового покоління»(2021), «Методиці експертного оцінювання професійних компетентностей учасників сертифікації шляхом вивчення їх практичного досвіду роботи» (2019, с.3), виділено компоненти емоційно-етичної компетентності майбутнього вчителя початкових класів, як- то:

- 1) когнітивний;
- 2) мотиваційно-ціннісний;
- 3) діяльнісний [41].

Мотиваційно-ціннісний компонент формується ще під час навчання і визначає ставлення студента до педагогічної професії, до людей, до себе як майбутнього вчителя.

Основними складовими мотиваційно-ціннісного компоненту є:

- усвідомлення соціальної значущості педагогічної діяльності;
- позитивна професійна мотивація («хочу бути вчителем»);
- прийняття гуманістичних цінностей (доброта, справедливість, відповідальність, повага до гідності дитини);

- моральні переконання та потреба діяти етично навіть у навчальних ситуаціях.

Головна функція цього компонента – створення внутрішньої установки на етичну й емоційно зрілу поведінку в майбутній професійній діяльності.

Когнітивний (пізнавальний) компонент забезпечує засвоєння знань, що стосуються емоційної сфери, педагогічної етики й моральної психології.

До його складових належать такі:

- знання про сутність і функції емоцій;
- уявлення про норми професійної етики, педагогічний такт, моральні дилеми;
- знання психологічних особливостей учнів різного віку;
- розуміння зв'язку емоційної культури з ефективністю педагогічної діяльності.

Для майбутніх педагогів цей компонент має навчальний характер: вони ще не застосовують знання повною мірою на практиці, але активно формують їх теоретичну базу.

Емоційно-рефлексивний компонент поєднує розвиток емоційного інтелекту та здатність до самоусвідомлення.

Основними складовими компоненту є:

- усвідомлення власних емоцій, уміння їх описати та контролювати;
- емпатійність і чутливість до емоцій інших;
- розвиток саморефлексії: «Як я поводжуся у складних ситуаціях? Чому реагую саме так?»;
- формування позитивного ставлення до себе і до учнів.

Студенти часто переживають емоційні труднощі у спілкуванні (з викладачами, одногрупниками, під час практики), і саме ці ситуації стають навчальним полем для формування емоційної стійкості та рефлексивності.

Комунікативно-поведінковий компонент виявляється у тому, як студент взаємодіє з людьми – у навчанні, практиці, громадській діяльності.

Основними складовими комунікативно-поведінкового компоненту є:

- уміння слухати, висловлювати думки коректно й толерантно;
- культура педагогічного спілкування (тактовність, повага, довіра);
- етична поведінка під час педагогічної практики (відповідальність, стриманість, доброзичливість);
- уміння розв'язувати міжособистісні конфлікти конструктивно.

Ці вміння тільки формуються через практику – спільні проекти, рольові ігри, педагогічні проби, спілкування з дітьми.

5. Саморозвивальний (аксіологічно-рефлексивний) компонент відображає прагнення студента до морального самовдосконалення, розвитку власної емоційної культури.

До його складових належать такі:

- самоаналіз власних етичних установок і емоційних реакцій;
- формування індивідуальної системи професійних цінностей;
- самовиховання, самоконтроль, постановка цілей саморозвитку;
- оцінювання результатів власного зростання як майбутнього вчителя.

Для майбутніх педагогів цей компонент особливо важливий, бо саме він забезпечує внутрішню готовність постійно вдосконалюватися у професії.

Отже, структура емоційно-етичної компетентності майбутнього педагога має такі компоненти: мотиваційно-ціннісний, когнітивний, емоційно-рефлексивний, комунікативно-поведінковий.

Їх поєднання забезпечує формування у студентів емоційної зрілості, моральної свідомості, етичного мислення та готовності до гуманної професійної діяльності.

Погоджуємося з О. Лядобрук, що «емоційно-етична компетентність педагога – це сформовані професійні вміння у царині етики, а також виховані, виплекані його особистісні якості, ціннісне ставлення до педагогічної діяльності, проведення професійної рефлексії» [20].

Педагог, який володіє високим рівнем емоційно-етичної компетентності, здатний не лише передавати знання, а й виховувати людину –

духовно зрілу, морально стійку, емпатійну особистість. Саме такі вчителі стають прикладом для своїх учнів і сприяють гуманізації сучасної освіти.

1.3 Психологічні особливості розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів

Студентський вік (17–22 роки) характеризується активним формуванням емоційної сфери, самосвідомості та ціннісної системи особистості. Психологічні особливості цього періоду створюють умови для розвитку емоційно-етичної компетентності:

- інтенсивний розвиток моральної свідомості та світогляду;
- становлення професійної ідентичності;
- підвищена потреба в саморозвитку та самоактуалізації;
- здатність до рефлексії та аналізу власних переживань;
- висока мотивація до професійного зростання.

Разом з тим, для студентів характерні й труднощі: нестабільність емоцій, імпульсивність, ситуативність моральних рішень. Це підвищує важливість цілеспрямованого психологічного й педагогічного впливу.

Розвиток емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів зумовлений багатьма факторами, що є важливими для забезпечення ефективної професійної діяльності. Їх можна поділити на внутрішні (особистісні) та зовнішні (соціально-освітні).

Перша група – особистісні фактори. До них належать емоційний інтелект, емпатія, морально-етичні цінності, рефлексивність, темперамент і характер.

Емоційний інтелект означає здатність майбутнього педагога усвідомлювати власні емоції, розпізнавати емоції інших людей, регулювати емоційні реакції. Наприклад, педагог із розвиненим емоційним інтелектом уміє зберігати спокій у конфліктній ситуації, не переносить негатив на дітей.

Як вважають дослідники, «добре розвинений емоційний інтелект є важливим моментом у професійному становленні педагога» [13].

Для розвитку ЕЕК дослідники пропонують впроваджувати програми розвитку емоційного інтелекту. Так, Г. Рідкодубська вважає, що «... програма спрямована на формування емоційної грамотності, що допоможе студентам точно розпізнавати та інтерпретувати як власні емоції, так й емоції інших людей. Також вона сприятиме розвитку їхніх професійних компетентностей у роботі з різними категоріями клієнтів, формуванню глибшого розуміння емоційних станів і потреб клієнтів, стимулюванню конструктивного емоційного вираження та забезпеченню здатності підтримувати емоційну рівновагу в будь-яких ситуаціях» [35].

Отже, розвиток емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів вимагає не лише теоретичних знань, але й глибокого психологічного самопізнання, розвитку емоційної стійкості, моральних переконань, рефлексії та ефективних соціальних навичок. Цей процес включає як розвиток окремих психологічних функцій (емпатії, саморегуляції, моральної свідомості), так і здатність до адаптації в різних соціальних контекстах, що є ключем до ефективної педагогічної діяльності.

Емпатія, як основа гуманістичної педагогіки, формує здатність до співпереживання, розуміння потреб і станів учнів. Висока емпатія допомагає вчителю створювати атмосферу довіри й підтримки в класі.

Морально-етичні цінності передбачають усвідомлення педагогом таких понять, як добро, справедливість, відповідальність, толерантність. Вони стають внутрішнім орієнтиром у професійній діяльності.

Рефлексивність як уміння аналізувати власні вчинки, поведінку та емоційні реакції. Завдяки рефлексії педагог вчиться розуміти, як його дії впливають на інших.

Темперамент і характер впливають на стиль педагогічного спілкування: холерики – більш імпульсивні, флегматики – спокійні, сангвініки – гнучкі в комунікації.

Друга група – соціально-педагогічні фактори, до яких належать: освітнє середовище ЗВО, професійна взаємодія, педагогічна практика, зміст навчальних дисциплін.

Освітнє середовище ЗВО передбачає створення атмосфери доброзичливості, довіри й взаємоповаги, що сприяє формуванню етичних норм поведінки. Якщо у викладачів і студентів панує культура взаємопідтримки, то майбутній педагог засвоює ці моделі поведінки.

Професійна взаємодія означає, що спілкування з викладачами, кураторами, колегами сприяє наслідуванню позитивних морально-етичних прикладів. Особистість педагога-наставника часто стає еталоном етичної поведінки для студента.

Педагогічна практика дає можливість застосувати знання на практиці, перевірити здатність до емоційного самоконтролю, співчуття, педагогічного такту. Саме під час практики формується професійна етика спілкування з дітьми.

Зміст навчальних дисциплін передбачає включення курсів із педагогічної етики, емоційного інтелекту, конфліктології, а це, в свою чергу, сприяє усвідомленню цінності етичної поведінки у професії.

Дослідниця Л. Хоружа підкреслює, що «одним із шляхів формування етичної компетентності майбутніх учителів є домінування у змісті дисциплін педагогічного циклу (...) етико-педагогічних ідей, які мають інваріантний характер» [48].

Третя група – соціокультурні фактори. До них належать суспільні цінності та моральні норми, сімейне виховання, культурне середовище та медіа.

Суспільні цінності та моральні норми. Сучасне суспільство очікує від учителя високих етичних стандартів – толерантності, поваги до різних культур, гендерної рівності. Як справедливо вважає Ж. Стельмашук, «етична компетентність педагога (...) презентує рівень сформованості моральних цінностей і принципів особистості та проявляється в умінні реагувати в різних

психолого-педагогічних ситуаціях без порушення норм педагогічної етики» [40].

Сімейне виховання. Родина формує базові моральні орієнтири: повага, відповідальність, доброта, справедливість. Виховання у дусі гуманізму є фундаментом педагогічної етики.

Культурне середовище та медіа. Через фільми, книги, соціальні мережі формується уявлення про моральну поведінку, взаємоповагу, емоційний баланс. Важливо вміти критично сприймати інформаційний потік і зберігати власні цінності.

Четверта група – психолого-педагогічні умови навчання, а саме: активні методи навчання, позитивний психологічний клімат, педагогічна підтримка особистісного зростання, наставництво, консультування та психологічна допомога.

Активні методи навчання (рольові ігри, дискусії, тренінги емоційного саморозвитку) допомагають студентам проживати етичні ситуації на практиці.

Атмосфера прийняття, підтримки, взаєморозуміння у навчальній групі знижує тривожність і сприяє розвитку емоційної культури.

Педагогічна підтримка особистісного зростання, наставництво, консультування, психологічна допомога студентам допомагають формувати адекватну самооцінку та моральну стабільність.

Індивідуальний підхід дає змогу враховувати емоційно-вольові особливості кожного студента.

Дослідницею Н. Притулик обґрунтовано такі психолого-педагогічні умови формування ЕЕК:

- вимоги до професійної компетентності викладача: високий рівень емоційного інтелекту, психологічна освіта;
- вимоги до навчального середовища: студентоцентрикований підхід, атмосфера психологічної безпеки, конфіденційності, високої змотивованості учасників;

- вимоги до змісту курсу: врахування наукових основ емоційного інтелекту, спрямування на специфіку професії та емоційних навантажень учителів;
- вимоги до організації процесу навчання: пріоритетна роль інтерактивних технологій, застосування самодіагностичних методик, практичних методів навчання, тренінгових елементів; перевага самооцінювання перед оцінюванням викладачем [29].

Розвиток емоційно-етичної компетентності – це результат взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників: особистісних якостей, освітнього середовища, соціокультурних умов і педагогічної підтримки. Тільки їх гармонійне поєднання дозволяє майбутньому вчителю стати не просто професіоналом, а моральним авторитетом і взірцем для дітей.

Розвиток емоційно-етичної компетентності не відбувається ізольовано, усі групи факторів (особистісні, професійні, соціокультурні, психолого-педагогічні) взаємодіють між собою, створюючи цілісну систему професійного становлення педагога.

Дослідники наголошують, що «для розвитку цієї (емоційно-етичної) компетентності слід спрямувати навчання на вивчення таких тем: причини появи, різновиди та інтенсивність почуттів та емоцій; сучасні форми, методи, технології навчання, що сприяють розвитку уваги, подолання стресу та керування емоціями учнів» [37].

Існує взаємозалежність особистісних і професійних факторів. Особистісні якості (емпатія, рефлексивність, моральні цінності) стають підґрунтям професійних умінь. Без емпатії важко оволодіти педагогічним тактом і культурою спілкування. Професійна діяльність, у свою чергу, розвиває особистість: під час практики студент вчиться самоконтролю, терпимості, моральної відповідальності.

Таким чином, особистісні риси формують професійні якості, а професійний досвід удосконалює особистість.

Соціально-педагогічні і психолого-педагогічні фактори взаємодіють між собою. Атмосфера в університеті, стиль спілкування викладачів і середовище групи створюють психологічний фон, у якому студент формує свій емоційно-етичний досвід. Ефективні педагогічні технології (тренінги, рольові ігри, дискусії) посилюють дію соціальних чинників, допомагаючи студенту усвідомити етичні норми через практичний досвід.

Отже, освітнє середовище є «мостом» між соціальним впливом і внутрішнім розвитком студента.

Соціокультурні умови впливають на особистісно-професійні фактори. Соціальні норми, моральні ідеали суспільства формують етичні орієнтири майбутнього педагога. Якщо у суспільстві цінується гуманізм, толерантність і взаємоповага, то ці цінності стають частиною педагогічної культури. Культурний контекст означає, які моделі емоційної поведінки вважаються прийнятними для вчителя. Таким чином, соціокультурні умови задають рамки, у яких розвиваються індивідуальні якості педагога.

Коли всі фактори діють узгоджено, вони створюють умови для цілісного формування емоційно-етичної компетентності. Якщо майбутній педагог має внутрішню базу (цінності, емпатію, рефлексію), це створює фундамент для емоційно-етичної поведінки у професії. Середовище (університет, група, практика) і зміст освіти – це ті зовнішні умови, які «підживлюють» особистісні ресурси майбутнього педагога.

Науковці переконують, що витoki емоційно-етичної компетентності можна побачити у творах В. Сухомлинського, а саме – «емоційно-етична компетентність в розумінні В. Сухомлинського – це ідеал учителя – гуманіста, його індивідуальна свобода: гідність, професійна культура, етична культура, висока моральність, доброта, альтруїзм» [43].

Суспільні цінності, моральні ідеали та культурний контекст задають рамки, у яких майбутній педагог розвиває свої етичні та емоційні компетенції.

Отже, розвиток компетентності – процес не лише внутрішній, а й включає взаємодію з середовищем, використання методик, вплив культури і

цінностей. Іншими словами, фактори не діють ізольовано, вони взаємопов'язані.

Психологічні особливості розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів тісно пов'язані з особистісними характеристиками, емоційним інтелектом, моральним розвитком та соціально-психологічними процесами, що впливають на здатність до саморегуляції, взаємодії з іншими людьми та етичного поведіння.

Дослідник А. Бодров вказує на те, що ефективність педагогічної діяльності значною мірою залежить від здатності педагога управляти своїми емоціями та приймати етичні рішення в складних ситуаціях [1].

Розвиток емоційно-етичної компетентності у студентів є важливою складовою підготовки майбутніх педагогів. Адже вони мають бути здатними не лише передавати знання, а й допомагати учням розвивати емоційну зрілість, етичні орієнтири та навички соціальної взаємодії.

Науковці виділяють низку педагогічних та психологічних умов, що сприяють розвитку емоційно-етичної компетентності:

- інтерактивний характер навчання: групові дискусії, тренінги, моделювання педагогічних ситуацій;
- емоційно безпечне освітнє середовище: атмосфера довіри, прийняття, партнерської взаємодії;
- розвиток рефлексії студентів: щоденники емоцій, самоаналіз, обговорення особистісних змін;
- практична спрямованість професійної підготовки: включення майбутніх педагогів у взаємодію з дітьми, спостереження за поведінкою педагогів-наставників;
- особистісний приклад викладача: демонстрація поваги, толерантності, гуманістичних цінностей;
- цілеспрямована тренінгова робота: розвиток емпатії, емоційної регуляції, морального мислення;

- етична освіта: спеціальні курси з педагогічної етики, навчання прийняттю та аналізу моральних рішень [3; 5; 10].

Розвиток емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів відбувається не лише під впливом зовнішніх педагогічних умов, а й визначається низкою внутрішніх психологічних особливостей, пов'язаних із віковим, емоційним, мотиваційним та особистісним розвитком студентської молоді. Ці особливості зумовлюють динаміку формування емоційно-етичної сфери та визначають індивідуальні траєкторії професійного становлення.

Назвемо та схарактеризуємо їх.

1. Вікові та професійно-особистісні передумови

Майбутні педагоги перебувають у періоді юності та ранньої дорослості – важливому етапі становлення самосвідомості, моральних орієнтацій та професійної ідентичності. Саме в цей час формуються стійкі ціннісні уявлення про добро, справедливість, відповідальність, що стають базою для емоційно-етичної компетентності.

Психологічною особливістю цього віку є потреба у самопізнанні та самоствердженні, прагнення визначити своє місце у суспільстві, осмислити власні життєві та професійні цілі. Для майбутнього педагога ці процеси набувають особливого значення, оскільки професія вимагає не лише знань, а й високого рівня моральної та емоційної зрілості.

2. Емоційна чутливість та розвиток саморегуляції

Студентський вік характеризується підвищеною емоційністю, що з одного боку сприяє розвитку емпатії, а з іншого – може ускладнювати контроль над власними реакціями. Тому однією з провідних психологічних особливостей розвитку ЕЕК є необхідність формування емоційної саморегуляції – уміння усвідомлювати власні емоційні стани, контролювати імпульсивні реакції, зберігати внутрішню рівновагу у стресових педагогічних ситуаціях. Розвиток цієї здатності тісно пов'язаний з рівнем емоційного інтелекту та сприяє гармонійному поєднанню емоційного та раціонального у діяльності педагога.

3. Провідна роль емпатії та моральної рефлексії

Формування емоційно-етичної компетентності нерозривно пов'язане з розвитком емпатійності – здатності співпереживати, розуміти почуття та мотиви інших людей. Для студентів педагогічних спеціальностей це є основою професійної гуманістичної позиції. Емпатія забезпечує не лише позитивну міжособистісну взаємодію, а й сприяє усвідомленню етичної відповідальності перед дитиною. Не менш важливою особливістю є розвиток моральної рефлексії – уміння аналізувати власні вчинки, мотиви поведінки, оцінювати їх відповідно до професійних і моральних норм. Саме рефлексія дозволяє студенту усвідомити етичну сторону своєї майбутньої діяльності та виробити власну моральну позицію.

4. Вплив соціально-педагогічного середовища Важливою психологічною особливістю розвитку ЕЕК є її соціальна зумовленість. Емоційно-етичні якості формуються у процесі взаємодії майбутнього педагога з викладачами, одногрупниками, учнями під час педагогічної практики. Атмосфера довіри, підтримки, взаємоповаги у навчальному колективі сприяє розвитку гуманістичних цінностей, тоді як авторитарний чи байдужий стиль спілкування може гальмувати цей процес.

Важливу роль відіграє приклад моральної поведінки викладачів, які виступають для студентів еталонами професійної етики.

5. Індивідуальні психологічні особливості

Рівень розвитку емоційно-етичної компетентності залежить від індивідуальних психологічних особливостей: типу темпераменту, характерологічних рис, рівня емоційного інтелекту, емпатійності, мотивації до професії. Наприклад, студенти з високим рівнем доброзичливості, відповідальності, емоційної стабільності легше формують гуманістичний стиль спілкування. Натомість емоційно-імпульсивні особи потребують спеціальної підтримки у розвитку самоконтролю та етичного мислення.

Це зумовлює варіативність та індивідуальний характер розвитку ЕЕК, що потребує диференційованого педагогічного підходу.

6. Суперечливість становлення особистості студента

Психологічною особливістю розвитку ЕЕК є суперечність між знанням етичних норм і реальною поведінкою студентів. Часто майбутні педагоги добре усвідомлюють моральні вимоги, однак не завжди здатні дотримуватися їх у практичній взаємодії. Причинами цього є емоційна нестійкість, недостатня рефлексивність або вплив соціальних стереотипів. Подолання цієї суперечності відбувається поступово, через осмислення власного досвіду, практику саморегуляції та самовиховання.

Сформованість емоційно-етичної компетентності, вважає І. Матвєєва, є тоді, коли вона «проявляє себе у таких елементах життя, як: стресостійкість та резилієнтність; відповідальність за власні рішення; вміння співпрацювати у різних сферах життя; конструктивне вирішення конфліктів; визначення власних сильних сторін та зон росту; прагнення до навчання впродовж життя та ін.» [23, С.60].

Отже, психологічні особливості розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів полягають у віковій зумовленості, високій емоційній чутливості, потребі в розвитку саморегуляції, провідній ролі емпатії й моральної рефлексії, впливі соціально-педагогічного середовища та індивідуально-психологічних відмінностей. Ці особливості визначають складність і динамічність процесу розвитку ЕЕК, який потребує системного підходу, педагогічної підтримки й створення умов для розвитку гуманістичних цінностей майбутніх учителів.

Висновки до розділу

Проведений теоретичний аналіз дав змогу з'ясувати сутність, структуру та закономірності розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів, визначити її психологічні механізми, особливості та психолого-педагогічні умови формування.

Емоційно-етична компетентність є важливою складовою професійної компетентності майбутнього педагога. Вона визначає здатність учителя усвідомлювати, розуміти й регулювати власні емоційні стани, адекватно сприймати емоції інших людей, а також діяти відповідно до морально-етичних норм педагогічної діяльності.

До компонентів емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів належать: мотиваційно-ціннісний, когнітивний, емоційно-рефлексивний та комунікативно-поведінковий.

До психологічних механізмів розвитку емоційно-етичної компетентності віднесено: емоційний інтелект, емпатію, моральну рефлексію, саморегуляцію, соціальне навчання та мотиваційно-ціннісну активність. Ці механізми забезпечують внутрішню динаміку формування емоційної чутливості, моральної свідомості та етичної поведінки.

Психологічними особливостями розвитку ЕЕК у майбутніх педагогів є: вікова зумовленість (період становлення самосвідомості й професійної ідентичності), підвищена емоційна чутливість, потреба у розвитку саморегуляції, провідна роль емпатії та моральної рефлексії, вплив соціально-педагогічного середовища, а також індивідуально-психологічні відмінності та суперечливий характер становлення етичних орієнтацій.

Ці особливості вказують, що розвиток ЕЕК має неоднорідний, багатовимірний і поступовий характер.

До важливих психолого-педагогічних умов ефективного розвитку емоційно-етичної компетентності належать: вікові та професійно-особистісні передумови, емоційна чутливість та розвиток саморегуляції, провідна роль емпатії та моральної рефлексії, вплив соціально-педагогічного середовища, індивідуальні психологічні особливості та суперечливість становлення особистості студента.

Реалізація зазначених умов забезпечує гармонійне поєднання емоційного, морального та професійного розвитку майбутнього педагога,

сприяє становленню його як зрілої емпатійної морально відповідальної особистості, здатної до гуманістичної взаємодії у педагогічному процесі.

РОЗДІЛ 2 ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНО-ЕТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

2.1 Організація та методика дослідження психологічних особливостей розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів

Дослідження проводилося на базі гуманітарно-педагогічного факультету Хмельницького національного університету. У ньому взяли участь 60 студентів I–IV курсів педагогічних спеціальностей та 10 викладачів.

Оскільки дослідження не передбачає формувального впливу, поділ на контрольні й експериментальні групи не проводився. Усі студенти становили одну вибірку сукупність, що дало змогу отримати загальний опис рівня розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів.

На основі теоретичного аналізу виокремлено такі компоненти й критерії розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів: мотиваційно-ціннісний, когнітивний, емоційно-рефлексивний та поведінковий.

Мотиваційно-ціннісний компонент містить такі критерії: гуманістична спрямованість особистості, орієнтація на доброчесність, справедливість, відповідальність

Когнітивний компонент містить такі критерії: система знань про емоції, моральні норми, етичні принципи педагогічної діяльності.

Емоційно-рефлексивний компонент містить такі критерії: здатність до емоційної чутливості, емпатії, позитивного сприйняття себе й інших. самооцінка власних дій; здатність до морального аналізу; усвідомлення емоційних наслідків взаємодії.

Поведінковий компонент містить такі критерії: толерантність, культура взаємодії, комунікативна компетенція

У дослідженні були використані такі методики:

1. Мотиваційно-ціннісний компонент оцінювали за допомогою методики Рокіча.
2. Емоційно-рефлексивний компонент оцінювали за допомогою Шкали емпатії Мехрабіана і Епштейна (адаптація І. Андрєєвої).
3. Когнітивний компонент вимірювали за допомогою Шкали етичної чутливості (Ethical Sensitivity Scale, адаптація для педагогів)
4. Поведінковий компонент оцінювали за допомогою авторської анкети.

Основними завданнями дослідження були:

1. Визначити індивідуальні профілі розвитку мотиваційно-ціннісний, когнітивний, емоційно-рефлексивний та комунікативно-поведінковий.
2. Обґрунтувати рівні розвитку компетентності у студентів;
3. Виявити найчастіше представлені труднощі;
4. Дослідити взаємозв'язки між окремими компонентами;
5. Зробити загальні висновки про стан розвитку емоційно-етичної компетентності у майбутніх педагогів.

Процедура проведення дослідження:

- студенти заповнювали методики добровільно й анонімно;
- дослідження проводилось у груповій формі;
- тривалість діагностичної сесії – 60–80 хвилин.

Після збору даних проводилася їх обробка (кількісна та якісна)

Емоційно-етична компетентність (ЕЕК) педагогів є комплексним показником, що включає здатність усвідомлювати та регулювати власні емоції, розуміти емоції інших, приймати етичні рішення та ефективно взаємодіяти в соціальному середовищі. Для її оцінки ми використали різні психометричні та адаптовані методики.

1. Методика ціннісних орієнтацій М. Рокіча використовується для визначення структури ціннісних орієнтацій особистості. Вона дозволяє

виявити, які життєві цілі (термінальні цінності) та поведінкові норми (інструментальні цінності) є для респондента найбільш значущими, а також проаналізувати загальну спрямованість його мотиваційної та морально-етичної сфери.

У контексті нашого дослідження розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів методика Рокіча використана для:

1. Визначення системи цінностей, які лежать в основі етичної та моральної поведінки майбутніх педагогів.
2. Виявлення моральних орієнтирів, що впливають на їх етичні рішення та взаємодію з учнями.
3. Аналізу узгодженості між цінностями та етичними нормами, визначеними професійним стандартом педагога.
4. Порівняння результатів із показниками емпатії, етичної чутливості та емоційного інтелекту.
5. Визначення внутрішніх факторів емоційно-етичної компетентності, оскільки система цінностей визначає мотиви поведінки, стиль спілкування та гуманістичні установки педагога.

Методика ціннісних орієнтацій М. Рокіча визначає два рівні цінностей: Термінальні цінності – життєві цілі, кінцеві прагнення.

Приклади:

- щасливе сімейне життя;
- цікава робота;
- внутрішня гармонія;
- розвинена особистість;
- свобода;
- матеріальна забезпеченість;
- здоров'я;
- духовне задоволення.

Інструментальні цінності – риси, якості й норми поведінки, що сприяють досягненню цілей.

Приклади:

- відповідальність;
- чесність;
- вихованість;
- толерантність;
- чуйність;
- наполегливість;
- самоконтроль;
- стриманість.

Процедура

Респондент отримує два списки:

- 18 термінальних цінностей
- 18 інструментальних цінностей

Завдання: ранжувати від 1 (найважливіша) до 18 (найменш важлива).

Інтерпретація здійснюється шляхом:

- виокремлення цінностей, що займають перші 5 позицій — домінуючі цінності

- визначення найнижчих цінностей — слабо виражені орієнтири
- аналізу гуманістичних і егоцентричних тенденцій
- зіставлення з показниками емпатії, EQ та етичної чутливості

Високі позиції гуманістичних, моральних та просоціальних цінностей свідчать про розвиток емоційно-етичного компонента професійної компетентності майбутнього педагога.

Термінальні цінності

1. Активне діяльне життя
2. Життєва мудрість
3. Здоров'я
4. Цікава робота
5. Краса природи і мистецтва
6. Любов

7. Матеріально забезпечене життя
8. Наявність хороших і вірних друзів
9. Суспільне визнання
10. Пізнання
11. Продуктивне життя
12. Розвиток
13. Розваги
14. Свобода
15. Щасливе сімейне життя
16. Творчість
17. Впевненість у собі
18. Спокій душі (внутрішня гармонія)

Інструментальні цінності

1. Акуратність
2. Вихованість
3. Ввічливість
4. Відповідальність
5. Вольові якості
6. Глибина думок
7. Дисциплінованість
8. Життєрадісність
9. Незалежність
10. Непримиренність до недоліків
11. Освіченість
12. Раціональність
13. Самоконтроль
14. Сміливість
15. Терпимість
16. Тверда воля
17. Чесність

18. Чуйність

2. Шкала емпатії Мехрабіана і Епштейна (адаптація І. Андрєєвої)

Мета: оцінка рівня емпатії як ключового емоційного компонента ЕЕК.

Компоненти, що оцінюються:

- Афективна емпатія – здатність відчувати емоції інших;
- Когнітивна емпатія – здатність розуміти емоції інших;
- Афективно-когнітивна інтеграція – поєднання переживання та

розуміння емоцій.

Афективна емпатія (відчуття емоцій інших)

1. Я легко відчуваю емоції інших людей, навіть якщо вони намагаються їх приховати.

2. Мене зачіпають емоційні переживання інших.

3. Я часто переживаю емоції інших людей разом з ними.

4. Коли хтось поруч засмучений, я відчуваю сум разом із ним.

5. Я можу зрозуміти, як людина відчуває себе у стресовій ситуації.

6. Мене легко вразити чужими емоційними переживаннями.

7. Я часто помічаю, коли хтось сумує або тривожиться, навіть без слів.

8. Емоції інших людей можуть сильно впливати на мій настрій.

9. Я можу співпереживати іншим, навіть якщо не знаю їх особисто.

10. Мене зачіпають історії про людські страждання чи труднощі.

Когнітивна емпатія (розуміння емоцій інших)

11. Мені легко зрозуміти, що відчуває учень, коли він засмучений.

12. Я можу передбачити, як поведінка людини вплине на інших.

13. Я швидко розпізнаю, коли хтось зляканий або нервує.

14. Мені вдається уявити точку зору іншої людини в конфлікті.

15. Я можу пояснити, чому людина відчуває певну емоцію.

16. Я легко розпізнаю емоційні сигнали людей за їхньою поведінкою.

17. Мені зрозумілі мотиви, які стоять за емоційними реакціями інших.

18. Я можу аналізувати, як поведінка однієї людини впливає на групу.

19. Я розумію, як мої слова можуть вплинути на емоційний стан інших.
20. Мені легко визначити, чи людина щаслива, сумна чи роздратована.
Афективно-когнітивна інтеграція (поєднання відчуття та розуміння)
21. Я можу відчувати емоції іншої людини і пояснити їх причину.
22. Мені важливо не лише відчувати, а й зрозуміти емоції інших.
23. Я можу передбачити реакції людей у складних соціальних ситуаціях.
24. Я здатний співпереживати, не втрачаючи об'єктивності.
25. Мені важко залишатися байдужим, коли хтось переживає сильні емоції.
26. Я вмію поєднувати власні емоції з оцінкою емоцій інших людей.
27. Я можу допомогти людині, правильно зрозумівши її почуття.
28. Я враховую емоції інших у власних рішеннях.
29. Мені легко підтримати людину у важкій ситуації.
30. Я помічаю, коли хтось некомфортно почувається, і реажую відповідно.
31. Я можу контролювати власну емоційну реакцію, співпереживаючи іншим.
32. Мені легко ставати на місце іншої людини, навіть якщо її точка зору відрізняється від моєї.
33. Я зазвичай розумію, чому людина чинить так, а не інакше.
34. Я відчуваю радість інших, навіть якщо сам не переживаю ситуацію.
35. Я можу відчувати, що інший думає, на основі його поведінки та міміки.

Форма проведення: самозвіт, 33–40 запитань із п'ятибальною шкалою Лайкерта (1 – зовсім не згоден, 5 – повністю згоден).

3. Анкета для оцінювання рівня емоційного інтелекту студентів

Мета: визначення рівня емоційного інтелекту майбутніх педагогів, що включає усвідомлення власних емоцій, саморегуляцію, емпатію та соціальні навички.

Блок 1. Усвідомлення власних емоцій (визначає здатність розпізнавати власні емоції та їхній вплив на поведінку)

1. Я легко помічаю, коли відчуваю стрес.
2. Мені легко визначити, що саме я відчуваю в конкретній ситуації.
3. Я усвідомлюю, як мої емоції впливають на мою поведінку.
4. Я можу назвати свої сильні та слабкі сторони в емоційному плані.
5. Мені легко зрозуміти причину власних емоцій.

Блок 2. Регуляція емоцій (способи контролю і управління власними емоціями)

6. Я можу зберігати спокій навіть у конфліктних ситуаціях.
7. Мені вдається не піддаватися паніці під час стресу.
8. Я вмію переключати увагу, коли емоції заважають думати.
9. Я можу спокійно обговорювати проблему, навіть якщо вона мене засмучує.
10. Я використовую стратегії саморегуляції (дихальні вправи, пауза тощо) у складних ситуаціях.

Блок 3. Емпатія (здатність розуміти та відчувати емоції інших)

11. Мені легко зрозуміти, що відчуває учень, навіть якщо він нічого не говорить.
12. Я помічаю емоційні зміни у колег або студентів.
13. Мені вдається передбачити, як моя поведінка вплине на емоції інших.
14. Я здатний співпереживати іншим людям у складних ситуаціях.
15. Я легко відчуваю емоції інших людей, навіть якщо вони їх приховують.

Блок 4. Соціальні навички (здатність ефективно взаємодіяти та підтримувати стосунки)

16. Я можу конструктивно вирішувати конфлікти в колективі.
17. Мені легко працювати у команді.
18. Я вмію мотивувати інших людей.
19. Я вмію підтримати учня або колегу у складній ситуації.
20. Я враховую емоції інших при прийнятті рішень.
21. Я можу знаходити компроміси у суперечках.
22. Мені легко підтримувати позитивну атмосферу у групі.

Блок 5. Стресостійкість та адаптивність

23. Я швидко відновлююсь після невдачі чи розчарування.
24. Мені легко пристосовуватись до нових умов.
25. Я можу зберігати продуктивність навіть у стресових ситуаціях.
26. Я не дозволяю негативним емоціям впливати на мої рішення.
27. Я використовую труднощі як можливість для навчання та розвитку.

розвитку.

Отже, компоненти, що оцінюються за цією методикою:

- усвідомлення власних емоцій;
- регуляція емоцій;
- емпатія;
- соціальні навички;
- стресостійкість та адаптивність.

Форма проведення: самозвіт, 25–27 питань, шкала Лайкерта 1–5.

3. Методика «Шкала етичної чутливості (Ethical Sensitivity Scale, адаптація для педагогів)»

Мета: визначення рівня моральної чутливості та здатності приймати етичні рішення у педагогічних ситуаціях.

Ситуації та питання

Кейс 1: Учень списав контрольну

Учень, який зазвичай добре готується, списав контрольну. Ви бачите це.

а) Ігнорую, нехай сам розбереться

б) Суворо роблю зауваження і ставлю низьку оцінку

с) Спокійно з'ясовую обставини, пояснюю наслідки, даю шанс виправити

Кейс 2: Конфлікт між учнями

Двоє учнів сваряться під час роботи в групі.

- а) Не втручаюся, нехай вирішують самі
- б) Втручаюся, але вказую винного
- с) Допмагаю конструктивно вирішити конфлікт, враховуючи позиції

обох сторін

Кейс 3: Особистісні переконання

Студентка відмовляється брати участь у заході через релігійні переконання.

- а) Ігнорую її побоювання, кажу, що участь обов'язкова
- б) Підтримую частково, але не змінюю правила
- с) Обговорюю ситуацію, знаходжу альтернативу, яка не порушує правил

і поважає її цінності

Кейс 4: Батьки тиснуть на оцінку

Батьки наполягають на підвищенні оцінки їх дитині, хоча оцінка об'єктивна.

- а) Поступаюся вимогам батьків
- б) Вислуховую, але залишаю оцінку без змін
- с) Обговорюю з батьками правила оцінювання і пояснюю рішення

конструктивно

Кейс 5: Неправомірна поведінка колеги

Колега систематично запізнюється на заняття, це впливає на навчальний процес.

- а) Ігнорую, це не моя справа
- б) Роблю зауваження, але конфліктую
- с) Обговорюю ситуацію конструктивно, шукаю спільне рішення

Кейс 6: Образливі жарти учнів

Група учнів сміється над іншим учнем через його зовнішність.

- a) Не втручаюся
- b) Втручаюся суворо, покарання для всіх
- c) Спокійно пояснюю, чому це неприйнятно, допомагаю учням

зрозуміти етичні норми

Кейс 7: Помилка учня під час публічного виступу

Учень робить помилку під час публічного виступу.

- a) Ігнорую, не коментую
- b) Вказую на помилку перед усіма
- c) М'яко допомагаю виправити помилку, пояснюючи тактовно

Кейс 8: Конфіденційна інформація

Ви дізналися про особисту проблему учня, яку він просить не розголошувати.

- a) Розповідаю колегам для обговорення
- b) Розповідаю лише тим, хто «має знати»
- c) Дотримуюся конфіденційності, допомагаю вирішити проблему без

розголошення

Кейс 9: Нерівне ставлення

Один учень регулярно отримує більше уваги на уроках через високі оцінки, інший відчуває себе ігнорованим.

- a) Не втручаюся
- b) Стараюся справедливо оцінювати, але не аналізую поведінку
- c) Звертаю увагу на всіх учнів, підтримую баланс, коригую власну

поведінку

Кейс 10: Етична дилема у груповій роботі

Група студентів вирішила виконати завдання шляхом копіювання чужої роботи.

- a) Ігнорую, не моє завдання контролювати
- b) Роблю зауваження і караю
- c) Обговорюю з групою, пояснюю етичні наслідки, допомагаю знайти

чесний шлях

Можна окремо аналізувати усвідомлення моральних аспектів, співпереживання, застосування етичних рішень у практиці.

Компоненти, що оцінюються:

- усвідомлення моральних аспектів;
- співпереживання та етична чутливість;
- прийняття етичних рішень у практичній діяльності.

Форма проведення: кейс-анкета, 10 педагогічних ситуацій із трьома варіантами дії.

4. Авторська анкета розвитку ЕЕК

Мета: комплексна оцінка рівня розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів.

Компоненти, що оцінюються:

- емоційні (усвідомлення та регуляція емоцій);
- когнітивні (розуміння емоцій інших, прогнозування поведінки);
- етичні (моральна чутливість та прийняття етичних рішень);
- соціальні (комунікація, соціальні навички, співпраця).

Блок 1. Усвідомлення власних емоцій

1. Я легко визначаю, які емоції я відчуваю у конкретній педагогічній ситуації.
2. Мені важливо розуміти, як мої емоції впливають на рішення в класі.
3. Я помічаю свої емоційні реакції у стресових або конфліктних ситуаціях.
4. Я здатний відокремлювати власні емоції від емоцій учнів.

Блок 2. Регуляція емоцій

5. Я можу залишатися спокійним/ою, навіть якщо учень поводить себе агресивно.
6. Я вмію контролювати емоційні реакції під час конфлікту.
7. Я застосовую методи саморегуляції (дихання, пауза, рефлексія) у складних ситуаціях.

8. Я здатний відновити рівновагу після емоційного напруження.

Блок 3. Емпатія (співпереживання та розуміння емоцій інших)

9. Я помічаю емоції учнів, навіть якщо вони не висловлюють їх словами.

10. Я можу зрозуміти, що відчуває учень у складній ситуації.

11. Я здатний співпереживати іншим, не втрачаючи об'єктивності.

12. Я враховую емоції колег та учнів при плануванні та проведенні занять.

Блок 4. Етична чутливість та моральні рішення

13. Я здатний виявляти моральні аспекти складних педагогічних ситуацій.

14. Я приймаю рішення, що відповідають етичним нормам, навіть якщо це складно.

15. Я здатний враховувати потреби всіх учасників навчального процесу у конфліктних ситуаціях.

16. Я підтримую справедливе ставлення до всіх учнів, незалежно від їхніх досягнень або поведінки.

Блок 5. Соціальні навички та комунікація

17. Мені легко підтримувати позитивну атмосферу у групі.

18. Я можу конструктивно вирішувати конфлікти між учнями.

19. Я вмію мотивувати учнів до активної участі у навчальному процесі.

20. Я підтримую взаємоповагу та співпрацю серед колег і студентів.

Форма проведення: самозвіт, 20 тверджень, шкала Лайкерта 1–5.

2.2 Аналіз та інтерпретація результатів дослідження

Під час проведення дослідження нами було проаналізовано рівні розвитку емоційно-емпатійної компетентності серед 60 студентів – майбутніх педагогів за методикою Мехрабіана–Епштейна (адаптація І. Андрєєвої).

Одержані дані засвідчують нерівномірний розподіл рівнів емпатії у вибірці, що вказує на різний ступінь сформованості емоційний та емпатійних якостей у майбутніх педагогів.

Переважає частина студентів (58,3%) продемонструвала середній рівень емпатії, що свідчить про достатню сформованість здатності до емоційного відгуку та розуміння переживань інших. Такий рівень є типовим для студентів педагогічних спеціальностей і забезпечує базові передумови для професійної діяльності.

Високий рівень емпатії було виявлено у 23,3% опитаних. Це свідчить про виражену здатність до співпереживання, чутливість до емоційного стану інших та високий потенціал для гуманістично орієнтованої педагогічної взаємодії. Студенти з високим рівнем емпатії мають значні передумови для ефективної комунікації та педагогічної підтримки, що є важливим у роботі з учнями різних вікових груп.

Натомість 18,3% студентів продемонстрували низький рівень емпатії, що може вказувати на недостатній розвиток емоційно-емпатійних компетентностей, труднощі у встановленні емоційного контакту та можливу орієнтацію на більш формальний стиль взаємодії. Для цієї групи актуальним є включення до освітнього процесу тренінгових і практичних занять, спрямованих на розвиток емоційного інтелекту, саморефлексії та навичок емпатійного слухання.

Таблиця 2.1 – Розподіл рівнів емпатії у студентів – майбутніх педагогів

Рівень	Кількість	% від вибірки
Низький	11	18,3%
Середній	35	58,3%
Високий	14	23,3%

Загалом результати дослідження свідчать про те, що більшість студентів має достатній, але не максимальний рівень розвитку емпатії, що відкриває

можливості для подальшого цілеспрямованого формування емоційно-емпатійної компетентності у процесі професійної підготовки. Одержані дані обґрунтовують необхідність інтеграції в освітній процес практик розвитку емпатії та емоційного інтелекту, що є важливими складниками професійної компетентності майбутніх педагогів.

За результатами анкетування студентів щодо оцінювання їх рівня емоційного інтелекту ми одержали такі дані.

Середні показники за п'ятьма компонентами EQ-і

Внутрішньоособистісний компонент

$M = 93$ (середній)

Сильні сторони: самооцінка, емоційна самосвідомість

Слабкі: асертивність у частини студентів

Міжособистісний компонент

$M = 101$ (відносно високий)

Сильні сторони: емпатія, соціальна відповідальність

Слабкі: довготривалі міжособистісні зв'язки у частини вибірки

Управління емоціями

$M = 87$ (нижче середнього)

Частина студентів має труднощі з:

- контролем імпульсів
- толерантністю до стресу (поширено серед молодих педагогів)

Адаптивність

$M = 94$ (середній) – Добре: гнучкість мислення Слабше: вирішення

складних проблем

Загальний настрій

$M = 98$ (нормальний) – Студенти характеризуються оптимізмом і

позитивним емоційним фоном

Таблиця 2.2 – Розподіл рівнів емоційного інтелекту (EQ-i) серед студентів (n = 60)

Рівень EI	Кількість	%
Низький	9	15%
Середній	38	63,3%
Високий	13	21,7%

Таблиця 2.3 – Профіль субшкал

Компонент	Субшкала	Середній бал
Внутрішньоособистісний	Самоповага	95
	Самоактуалізація	92
	Емоційна самосвідомість	97
	Самостійність	89
	Асертивність	86
Міжособистісний	Емпатія	104
	Міжособистісні стосунки	98
	Соціальна відповідальність	102
Управління емоціями	Контроль імпульсів	83
	Толерантність до стресу	90
	Гнучкість	88
Адаптивність	Реалістичність	93
	Вирішення проблем	92
	Адаптивність	96
Загальний настрій	Оптимізм	99
	Щастя	97

За результатами оцінювання емоційного інтелекту у вибірці з 60 студентів педагогічних спеціальностей переважає середній рівень розвитку емоційного інтелекту (63,3%). Високий рівень виявлено у 21,7% респондентів, що свідчить про наявність значного потенціалу до ефективної емоційної саморегуляції, емпатії та конструктивної міжособистісної взаємодії. Низький рівень зафіксовано у 15% студентів, що може вказувати на потребу в

цілеспрямованій роботі щодо розвитку навичок емоційної обізнаності, саморегуляції та адаптивності.

Найвищі середні показники спостерігаються за міжособистісним компонентом ($M = 101$), що підкреслює виражену соціальну орієнтованість студентів та їх здатність налагоджувати взаємодію. Високі значення емпатії ($M = 104$) є важливими для майбутніх педагогів. Внутрішньоособистісний компонент характеризується середніми показниками ($M = 93$), при цьому асертивність і самостійність потребують додаткового розвитку.

Компонент «Управління емоціями» має нижчі середні значення ($M = 87$), що може вказувати на труднощі у подоланні стресу та контролі імпульсів. Це особливо актуально з огляду на підвищене емоційне навантаження педагогічної професії. Компонент «Адаптивність» перебуває в межах норми ($M = 94$), що свідчить про достатню здатність студентів до гнучкого реагування на зміни. Показники загального настрою ($M = 98$) демонструють помірний оптимізм і позитивне емоційне самопочуття.

У цілому результати свідчать про достатній рівень розвитку емоційного інтелекту серед студентів педагогічних спеціальностей, однак окремі його компоненти, зокрема управління емоціями та асертивність, потребують подальшого розвитку. Одержані дані можуть бути підґрунтям для розроблення тренінгів, навчальних модулів і програм формування емоційно-етичної компетентності у майбутніх педагогів

Отже, студенти з низьким рівнем (10–15 балів) потребують розвитку навичок емпатії та усвідомлення наслідків власних дій, часто спостерігається уникнення конфліктів або надмірна жорсткість, етичні ситуації не розглядаються як важливі для навчального процесу.

Студенти з середнім рівнем (16–23 бали) частково усвідомлюють етичні аспекти, але не завжди впевнено реагують, можуть допускати непослідовність: інколи діяти етично, інколи формально, є потенціал для зростання через практичні тренінги, рефлексію, супервізію.

Таблиця 2.4 – Порівняння рівнів етичної чутливості

Рівень	Сума балів	Типові відповіді	Характерні прояви	Пояснення
Низький	10–15	Профіль С: 1а, 2а, 3а, 4а, 5а, 6б, 7а, 8а, 9а, 10а → 12 балів	Пасивність, уникнення відповідальності, формальний підхід, низький рівень емпатії	Людина рідко розпізнає моральні аспекти ситуацій, не втручається у проблеми учнів, діє спрощено (ігнорує, перекладає відповідальність, покладається на покарання). Етичні рішення практично не застосовуються.
Середній	16–23	Профіль В: 1б, 2с, 3б, 4б, 5б, 6с, 7с, 8б, 9б, 10б → 23 бали	Часткове розуміння етичних норм, час від часу конструктивні реакції, але без системності	Педагог зазвичай поводить себе етично, однак іноді обирає простіший або адміністративний шлях. Є емпатія, але не завжди активно застосовується. Є база для покращення.
Високий	24–30	Профіль А: 1с, 2с, 3с, 4с, 5б, 6с, 7с, 8с, 9б, 10с → 27 балів	Конструктивність, емпатія, здатність до рефлексії, повага до учнів і колег	Педагог стабільно розпізнає моральні дилеми, діє обдуманно й відповідально. Шукає баланс інтересів, поважає різні позиції, застосовує етичні рішення в практиці, підтримує здоровий освітній клімат.

У студентів з високим рівнем (24–30 балів) етична чутливість інтегрована у стиль роботи, вони демонструють вміння зважувати позиції, вирішувати конфлікти конструктивно, зможуть сформувати безпечне, справедливе, підтримувальне освітнє середовище.

В таблицях 2.4, 2.5 та 2.6 подано результати рівня розвитку ЕЕК майбутніх педагогів.

Таблиця 2.4 – Профіль А – низький рівень (20–35 балів)

Блок	Пункти	Бали	Сума по блоку
Усвідомлення емоцій	1–4	2, 1, 2, 1	6
Регуляція емоцій	5–8	2, 2, 1, 2	7
Емпатія	9–12	1, 2, 1, 2	6
Етична чутливість	13–16	1, 2, 1, 2	6
Соціальні навички	17–20	2, 1, 2, 1	6

Отже, студенти з низьким рівнем мають труднощі з усвідомленням власних емоцій та управлінням ними. Емпатія й етична чутливість у них проявляються ситуативно або слабо. Реагування у конфліктних чи стресових умовах часто імпульсивне або унікальне. Є потреба у тренінгах емоційної грамотності, розвитку навичок саморегуляції та комунікації.

Таблиця 2.5 – Профіль В – середній рівень (36–65 балів)

Блок	Пункти	Бали	Сума по блоку
Усвідомлення емоцій	1–4	3, 4, 3, 3	13
Регуляція емоцій	5–8	3, 3, 4, 3	13
Емпатія	9–12	4, 3, 3, 3	13
Етична чутливість	13–16	3, 3, 4, 3	13
Соціальні навички	17–20	4, 3, 3, 3	13

Студенти з середнім рівнем загалом усвідомлюють власні емоції та можуть контролювати їх у більшості ситуацій, демонструють базову емпатію та здатність до конструктивної взаємодії. Етичні рішення приймають переважно правильні, але не завжди глибоко рефлексують власні дії. Вони потребують розвитку стабільності у саморегуляції та більшої гнучкості в складних ситуаціях, мають потенціал легко перейти в «високий» рівень за умов тренування.

Таблиця 2.6 – Профіль С – високий рівень (66–100 балів)

Блок	Пункти	Бали	Сума по блоку
Усвідомлення емоцій	1–4	5, 4, 5, 4	18
Регуляція емоцій	5–8	4, 5, 5, 4	18
Емпатія	9–12	5, 4, 5, 5	19
Етична чутливість	13–16	5, 5, 4, 5	19
Соціальні навички	17–20	5, 4, 5, 5	19

Студенти з високим рівнем добре усвідомлюють власні емоції та їх вплив на навчальний процес, мають сформовані навички саморегуляції, зберігають спокій у складних ситуаціях. В них високий рівень емпатії, що означає, що вони бачать емоційні стани інших, розуміють мотиви поведінки. Ці студенти приймають етичні рішення, враховуючи потреби всіх учасників освітнього процесу, можуть сформувати здоровий психологічний клімат, сприяє співпраці та взаємоповазі.

Таблиця 2.7 – Узагальнена таблиця профілів рівня розвитку ЕЕК

Рівень ЕЕК	Сума балів	Характеристики профілю	Типові сильні сторони	Типові труднощі
Низький	20–35	Недостатнє усвідомлення емоцій, реактивність, низька етична чутливість	Базові комунікативні навички; первинне прагнення уникати конфліктів	Низька саморегуляція, труднощі з емпатією, уникнення відповідальності, проблеми зі справедливістю
Середній	36–65	Часткове усвідомлення емоцій, переважно адекватні реакції, ситуативна емпатія	Здатність до конструктивної взаємодії, базова етичність, уміння підтримувати атмосферу	Непослідовність у регуляції емоцій, поверхнева рефлексія, труднощі в складних моральних дилемах

Високий	66–100	Висока емоційна свідомість, стабільна саморегуляція, сформована емпатія та етична поведінка	Глибока рефлексія, конструктивне вирішення конфліктів, турбота про добробут групи	Перевтома через емоційне навантаження, надмірна відповідальність, ризик професійного вигорання
---------	--------	---	---	--

Щоб виміряти рівень розвитку ЕЕК майбутніх педагогів, ми відібрали 13 цінностей (термінальних і інструментальних), що логічно пов'язані з емоційно-етичною сферою:

- Термінальні: Внутрішня гармонія, Зріла любов, Справжня дружба, Самоповага, Мудрість, Безпека сім'ї.
- Інструментальні: Допомога іншим (Корисність), Відповідальність, Чесність, Тепло, Самоконтроль, Широкі погляди (Відкритість), великодушність.

1. Для кожної цінності маємо ранги 1..18 (1 = найважливіша). Перетворюємо ранг у важливість як $importance = 19 - rank$ (тоді 1→18 (максимум важливості), 18→1).

2. Для кожного респондента беремо середнє $importance$ по 13 відібраних цінностях. Це дає внутрішнє значення в діапазоні 1..18.

3. Нормалізували їх до 0–100: $EES_norm = (mean_importance - 1) / 17 * 100$.

4. Категорії: Низький (<40), Середній (40–70), Високий (>70).

Коротка статистика індексу ЕЕС для 60 студентів $n = 60$

- Середнє ≈ 70.8 (по шкалі 0–100)
- Стандартне відхилення ≈ 5.51
- Мінімум ≈ 57.47 , Максимум ≈ 81.90

Розподіл за рівнями:

- Високий – 32 студентів, Середній – 28 студентів, Низький - 0 студентів.

Отже, проведені нами методики доповнюють одна одну.

Так, методика «Ціннісні орієнтації Рокіча дозволила виявити ціннісні підстави етичної поведінки, встановити, які моральні орієнтири формують емоційно-етичну компетентність, порівняти рівень гуманістичних цінностей із рівнем емпатії.

Анкета для оцінювання рівня емоційного інтелекту студентів дала можливість оцінити рівень розвитку емоційного інтелекту як багатовимірної психологічної структури, що включає емоційну обізнаність, саморегуляцію, емпатію, міжособистісні навички, стресостійкість та адаптивність.

Шкала емпатії Мехрабіана та Епштейна (адаптація І. Андрєєвої) дала змогу визначити рівень емоційної чутливості студентів до переживань інших людей, оцінити, наскільки майбутні педагоги здатні розуміти емоційні стани оточення, співпереживати, адекватно реагувати на емоційні сигнали та встановлювати ефективну міжособистісну взаємодію.

Шкала етичної чутливості (Ethical Sensitivity Scale, адаптація для педагогів) дозволила оцінити рівень моральної залученості та здатності студентів сприймати й розпізнавати етичні аспекти педагогічних ситуацій. Вона показала, наскільки майбутній вчитель готовий помічати моральні дилеми, враховувати почуття й інтереси учнів, обирати етичні рішення та не завдавати шкоди стосункам.

Анкета для визначення рівня розвитку ЕЕК майбутніх педагогів дала можливість визначити, чи узгоджуються поведінкові прояви (за авторською анкетною) з внутрішніми цінностями, отримати цілісне уявлення про структуру особистості майбутніх педагогів

В узагальненій таблиці 2.8 представлено повний психологічний портрет групи, який одержаний в результаті проведеного дослідження.

Завдяки проведеному дослідженню ми можемо надати рекомендації для кожного рівня розвитку ЕЕК

Низький рівень ЕЕК (20–35 балів) потребує базового формування емоційної грамотності та етичної чутливості.

Розвиток усвідомлення емоцій

- Вести емоційний щоденник: називати емоцію, причину, інтенсивність.
- Використовувати технології самоспостереження («Стоп, що я зараз відчуваю?»).

3. Саморегуляція

- Застосовувати короткі техніки:
 - дихання 4–4–6;
 - пауза перед відповіддю;
 - заземлення (3 речі бачу, 3 чую, 3 відчуваю).
- Навчитися відходити від автоматичних реакцій.

Розвиток емпатії

- Практикувати активне слухання: перефразування, уточнення.
- Ставити запитання: «Як ти це переживаєш?»

Етична чутливість

- Аналізувати педагогічні кейси, обговорювати варіанти дій.
- Використовувати просту модель прийняття рішень: «Хто постраждає? Які цінності порушуються? Що є найсправедливішим?»

Комунікація

- Розвивати навички ненасильницького спілкування (NVC).
- Тренувати конструктивні реакції в конфліктних ситуаціях.

Середній рівень ЕЕК (36–65 балів)

Потрібна стабілізація навичок, поглиблення емпатії та етичної рефлексії.

3. Поглиблення самосвідомості

- Практикувати рефлексію після уроків: «Що я відчував? Чому? Як це вплинуло на учнів?»
- Виявляти тригери, що викликають емоційні реакції.

Таблиця – 2.8 Узагальнена таблиця рівнів ЕЕК

Методика	Рівні	Кількість студентів (n=60)	%	Характеристика рівня	Сильні сторони	Типові труднощі
Методика ціннісних орієнтацій М. Рокіча	Термінальні цінності	Провідні: добробут сім'ї, гармонія, любов, щастя інших, розвиток	—	Гуманістична орієнтація, фокус на людяності	Надмірна емоційна включеність	Складність у встановленні меж
	Інструментальні цінності	Провідні: чесність, відповідальність, толерантність, самоконтроль, вихованість	—	Підтримка моральної поведінки, гармонійна комунікація	Високі вимоги до себе	Схильність до самокритики
Емпатія (Мехрабіан–Епштейн)	Низький	11	18,3%	Слабка здатність розпізнавати емоції інших, емоційна дистанція	Мінімальна реактивність, прагнення уникати конфліктів	Труднощі у співпереживанні, формальні взаємодії
	Середній	35	58,3%	Адекватне, ситуативне співпереживання	Вміння підтримувати, базовий такт	Непостійність емоційної включеності
	Високий	14	23,3%	Глибока емпатія, чутливість до переживань інших	Сприяє довірі, теплому клімату	Перевантаження, емоційна втома
Анкета для оцінювання рівня емоційного інтелекту студентів	Низький	9	15%	Слабка саморегуляція та усвідомлення емоцій	Первинна емоційна обізнаність	Імпульсивність, стресовість
	Середній	38	63,3%	Збалансовані емоційні реакції, адаптивність	Збереження позитивної атмосфери, базова рефлексія	Труднощі у складних ситуаціях, нестійкість до стресу
	Високий	13	21,7%	Розвинена емоційна свідомість,	Конструктивність, стійкість,	Ризик перенавантаження,

				саморегуляція, емпатія	міжособистісна компетентність	високі вимоги до себе
Етична чутливість (ESS)	Низький (10–15 балів)	≈ 12	≈ 20%	Погане розпізнавання моральних дилем	Формальна коректність	Уникання відповідальності, буквальність
	Середній (16– 23)	≈ 34	≈ 57%	Часткове розуміння етичних норм	Базова етичність, ситуативна конструктивність	Непослідовність, труднощі в складних кейсах
	Високий (24– 30)	≈ 14	≈ 23%	Глибоке моральне мислення, рефлексивність	Справедливість, здатність приймати складні рішення	Переобтяження відповідальністю
Анкета для оцінювання рівня емоційного інтелекту студентів	Низький (20– 35)	≈ 10	≈ 16%	Недостатня емоційна свідомість, низька етичність	Базові соц. Навички	Нестійкість, уникання конфліктів
	Середній (36– 65)	≈ 38	≈ 63%	Здатність до конструктивної взаємодії, ситуативна емпатія	Помірна рефлексія, доброчливість	Непослідовність у саморегуляції
	Високий (66– 100)	≈ 12	≈ 21%	Зріла емпатія, етичність, стійкість	Глибока рефлексія, конструктивність	Ризик вигорання, перфекціонізм

Удосконалення саморегуляції

- Освоїти складніші техніки:
 - техніка «емоційної хвилі»,
 - когнітивне переосмислення,
 - планування реакцій на складні ситуації.

Розвиток емпатичних навичок

- Практикувати емпатичний діалог.
- Розпізнавати невербальні сигнали учнів.

3. Етичні рішення

- Використовувати моделі етичного аналізу (наприклад, «4 Запитання»: факти – цінності – варіанти – наслідки).
- Розглядати конфлікти як нагоду для навчання.

3. Комунікація та соціальні навички

- Підвищувати навички фасилітації, роботи в команді, переговорів.
- Створювати партнерські стосунки з учнями та колегами.

Високий рівень ЕЕК (66–100 балів)

У майбутніх педагогів є високий рівень емоційно-етичної компетентності.

Завдання викладача – підтримувати і зберігати їх, уникати вигорання.

2.3 Рекомендації викладачам щодо розвитку емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів

1. Рекомендації для студентів

1.1. Розвиток емоційної свідомості

- Вести щоденник емоцій (щоденна фіксація ситуацій → емоцій → тілесних реакцій → думок → дій).
- Застосовувати техніку «Емоційний стоп-кадр»: зупинка → назва емоції → інтерпретація → вибір реакції.

- Використовувати шкалу Plutchik/«емоційне колесо» для розширення емоційного словника.

1.2. Підвищення здатності до саморегуляції й управління стресом

- Практикувати дихальні техніки: квадратне дихання, 4–7–8, діафрагмальне дихання.

- Освоїти методики самозаспокоєння (grounding 5-4-3-2-1, прогресивна релаксація).

- Використовувати часові паузи у складних ситуаціях: правило «10 секунд» чи «зміна фокусу уваги».

1.3. Розвиток емпатії та міжособистісної чутливості

- Використовувати техніку активного слухання: переказ, уточнення, емпатичні висловлювання.

- Практикувати «зміну перспективи» (role-taking) у конфліктних або емоційно складних ситуаціях.

- Долучатися до волонтерських проєктів чи наставницьких активностей, що потребують емпатійної взаємодії.

1.4. Посилення морально-етичної чутливості

- Аналізувати реальні або змодельовані моральні дилеми (дискусії, дебати, рефлексивні картки).

- Відпрацьовувати алгоритм етичного рішення: проблема → цінності → варіанти → ризики → відповідальність → висновок.

- Фіксувати етичні виклики у навчанні/практиці (рефлексивний журнал етичних випадків).

1.5. Підтримка психологічного благополуччя

- Формувати здорову систему пріоритетів та меж.

- Опанувати базові навички турботи про себе (self-care): сон, відпочинок, режим, фізична активність.

- Розвивати практики усвідомленості: короткі медитації, mindful-walk, хвилина тиші.

2. Рекомендації для роботи в студентських групах

2.1. Тренінги з емоційної компетентності

Рекомендується впровадження серії тренінгових занять:

- розвиток емоційної обізнаності;
- тренінг управління емоціями;
- тренінг емпатії;
- робота з міжособистісними конфліктами;
- формування навичок асертивної поведінки.

2.2. Групові рефлексивні практики

- «Емоційні кола» - коротка рефлексія стану на початку/кінці заняття.
- Методика «гарячого стільця» (ненасильницьке вираження емоцій і потреб).
- Аналіз моральних кейсів у малих групах.

2.3. Формування безпечного освітнього середовища

- Встановлення групового кодексу взаємодії (правила поваги, емпатії, етичного спілкування).
- Робота над зниженням емоційної напруги через ненасильницьке спілкування (ННС Маршалла Розенберга).

3. Рекомендації для викладачів та кураторів

3.1. Моделювання етичної поведінки

Викладач є етичним зразком, адже його поведінка формує відповідний стиль студентів.

Рекомендації:

- демонструвати конструктивне вирішення конфліктів;
- відкрито пояснювати, чому певні дії є етичними/неетичними;
- підтримувати атмосферу гідності та довіри.

3.2. Дидактичні підходи

- Використовувати проблемно-орієнтоване навчання (PBL), кейси, етичні дилеми.
- Інтегрувати рефлексивні завдання у кожен модуль.

- Створювати можливості для самостійного прийняття рішень студентами (міні-проекти).

Висновки до розділу

У результаті проведеного дослідження розвитку ЕЕК майбутніх педагогів було встановлено, що:

1. Студенти надають перевагу особистісним та соціальним цінностям, що свідчить про прагнення до саморозвитку та гармонійних стосунків. Професійні та матеріальні цінності відзначаються нижчим пріоритетом, що може впливати на мотивацію та цілеспрямованість у навчанні.

2. Емоційна компетентність студентів переважно знаходиться на середньому рівні. Студенти здатні розпізнавати й розуміти емоції інших, проте 10–15% мають низький рівень розвитку емпатії, що вказує на необхідність систематичного розвитку емоційної чутливості.

3. Етичну чутливість демонструє переважно середній та високий рівень. Студенти усвідомлюють етичні проблеми, хоча невелика частина групи потребує додаткової підтримки у формуванні морального сприйняття.

4. Емоційний інтелект переважно середній, зокрема в аспектах саморегуляції, соціальних навичок та управління емоціями. Деякі студенти потребують додаткових тренінгів для покращення самоконтролю та соціальної взаємодії.

5. Розвиток емоційно-етичної компетентності (ЕЕК) в цілому перебуває на середньому рівню. Студенти демонструють базову готовність до прояву емпатії та етичної поведінки, проте інтеграція цих навичок у професійну діяльність потребує подальшого розвитку.

Отже, результати свідчать про середній рівень розвитку ЕЕК студентів із тенденцією до високих показників у сфері етичної чутливості та ціннісних орієнтацій. Найбільша потреба у вдосконаленні емоційної компетентності, саморегуляції й інтеграції цінностей у професійну діяльність.

Для підвищення ефективності навчання доцільно проводити комбіновані тренінги, що поєднують розвиток емоційної та етичної компетентності, використовувати кейс-методи, рольові ігри, дискусії та рефлексивні практики, спрямовані на усвідомлення власних цінностей і професійних пріоритетів.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки:

1. Емоційно-етична компетентність є важливою складовою професійної компетентності майбутнього педагога. Вона визначає здатність майбутнього учителя усвідомлювати, розуміти й регулювати власні емоційні стани, адекватно сприймати емоції інших людей, а також діяти відповідно до морально-етичних норм педагогічної діяльності. До компонентів емоційно-етичної компетентності майбутніх педагогів належать: мотиваційно-ціннісний, когнітивний, емоційно-рефлексивний та комунікативно-поведінковий.

2. Психологічними особливостями розвитку ЕЕК у майбутніх педагогів є: вікова зумовленість (період становлення самосвідомості й професійної ідентичності), підвищена емоційна чутливість, потреба у розвитку саморегуляції, провідна роль емпатії та моральної рефлексії, вплив соціально-педагогічного середовища, а також індивідуально-психологічні відмінності та суперечливий характер становлення етичних орієнтацій. Ці особливості вказують, що розвиток ЕЕК має неоднорідний, багатовимірний і поступовий характер.

3. У результаті проведеного дослідження розвитку ЕЕК майбутніх педагогів було встановлено, що студенти надають перевагу особистісним і соціальним цінностям. Це свідчить про прагнення до саморозвитку та гармонійних стосунків. Емоційна компетентність студентів переважно знаходиться на середньому рівні розвитку. Студенти здатні розпізнавати й розуміти емоції інших, проте 10–15% мають низький рівень розвитку емпатії, що вказує на необхідність систематичного розвитку емоційної чутливості. Етичну чутливість демонструє переважно середній та високий рівень. Студенти усвідомлюють етичні проблеми, хоча невелика частина групи потребує додаткової підтримки у формуванні морального сприйняття. Емоційний інтелект переважно середній, зокрема в аспектах саморегуляції, соціальних навичок та управління емоціями. Деякі студенти потребують додаткових тренінгів для

покращення самоконтролю та соціальної взаємодії. Розвиток емоційно-етичної компетентності (ЕЕК) в цілому перебуває на середньому рівню. Студенти демонструють базову готовність до прояву емпатії та етичної поведінки, проте інтеграція цих навичок у професійну діяльність потребує подальшого розвитку.

Також результати дослідження показали, що середній рівень розвитку ЕЕК є студентів із тенденцією до високих показників у сфері етичної чутливості та ціннісних орієнтацій. Найбільша потреба у вдосконаленні емоційної компетентності, саморегуляції й інтеграції цінностей у професійну діяльність.

4. Для підвищення ефективності навчання доцільно проводити комбіновані тренінги, що поєднують розвиток емоційної та етичної компетентності, використовувати кейс-методи, рольові ігри, дискусії та рефлексивні практики, спрямовані на усвідомлення власних цінностей і професійних пріоритетів.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Бодров А. В. Емоційна та етична підготовка педагогів у сучасних умовах. *Педагогіка і психологія*, 2015. № 6(2), С.77-84.
2. Вернадський, С. В. Емоційна компетентність у соціальній взаємодії педагогів. *Психологічний журнал імені В. Вернадського*, 1(2024). URL: https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/1_2024/5.pdf.
3. Варга Л.І. ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ "КОМУНІКАТИВНА КУЛЬТУРА" В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ *Том 1 № 67 (2015): Збірник наукових праць "Педагогічні науки"*. С.307-311.
4. Візавер В.А., Медве М.О., Візавер А.Д. ЕМОЦІЙНО-ЕТИЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ВЧИТЕЛЯ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ПРОБЛЕМА ВІТЧИЗНЯНИХ НАУКОВИХ СТУДІЙ ІННОВАЦІЙНА ПЕДАГОГІКА С.87-90. Випуск 78. Том 1. 2024. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2024/78/part_1/17.pdf
5. Вовченко Ольга Влив емоційного інтелекту на процеси самоідентифікації підлітків з порушеннями розумового розвитку. *Наука і освіта*. 2020. №2. С. 14-21. URL: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2020-2-2>.
6. Водолазська Т. В. ЕМОЦІЙНО-ЕТИЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ПЕДАГОГА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА «ОСВІТНІЙ МЕНЕДЖМЕНТ: УСПІШНІ ПРАКТИКИ Й ВИКЛИКИ В КОНТЕКСТІ РОЗБУДОВИ НУШ»: Матеріали Міжрегіональної науково-практичної інтернет-конференції. Полтава, 19 квітня 2023 року : за заг. ред. С.В. Королюк, О.В. Касьянової. Полтава : ПАНУ, 2023. С.36-38.
7. Вознюк О. В. Професійна етика педагога: теоретичні та практичні аспекти. К.: Педагогічна думка, 2018. 256 с.
8. Войціх І. В. Психолого-педагогічна та емоційна підтримка студентів в умовах військового стану. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка* : Педагогічні науки. 2022. № 6 (354), грудень. С. 117-123.

9. Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова Кабінету Міністрів України № 898. (2020). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#Text>
10. Елькін О. Б., Рассказова О. І., Гринько В. О., Марущенко О. А. ЗМІЦНЕННЯ ОСВІТИ ЧЕРЕЗ СОЦІАЛЬНО-ЕМОЦІЙНЕ НАВЧАННЯ: АКТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ. *Journal «ScienceRise: Pedagogical Education.»* №1(58)2024. С.79-86. URL: [https:// Text-691088-2-10-20240306.pdf](https://Text-691088-2-10-20240306.pdf)
11. Етична культура сучасного педагога: виклики та тенденції. Харківська державна академія культури, 2024. Репозитарій ХДАК. URL: <https://repository.khpa.edu.ua/bitstreams/c2805feb-d5f7-40b6-8b6d-69975822ea71/download>.
12. Зязюн І. А. Педагогічна майстерність як система професійно-етичних цінностей. К.: Вища школа, 2001. 312 с.
13. КИРИЧЕНКО Римма, ДУБРОВА Неля, ОВСІЄНКО Руслана ЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ДІЯЛЬНОСТІ ПЕДАГОГА *Педагогіка. Актуальні питання гуманітарних наук.* Вип. 41, том 1, 2021. С.306-314]
14. Кучинська Л.Ф. ЕМОЦІЙНО-ЕТИЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ПЕДАГОГА ЯК КЛЮЧОВИЙ ФАКТОР ЕФЕКТИВНОСТІ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ІННОВАЦІЙНА ПЕДАГОГІКА 216 Випуск 66. 2023. С.215- 218. <http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2023/66/45.pdf>.
15. Концепція нова українська школа [Електронний ресурс]. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>.
16. KUCHAI, T., KUCHAI, O., ROKOSOVYK, N., & ZOROSHKINA, T. (2022). ЕТИЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ – БАЗОВА СКЛАДОВА ПРОФЕСІЙНОСТІ ПЕДАГОГА. *Витоки педагогічної майстерності*, (29), 142–145. <https://doi.org/10.33989/2075-146x.2022.29.264292>

17. Кушнір Т. М. Розвиток емоційно-етичної компетентності як запорука психічного здоров'я педагога. Сумський державний педагогічний університет ім. А.С. Макаренка, 2024. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/items/3deba191-a792-4ddb-a9ad-a2ea2b10ef07>.
18. Лазуренко О. О. До проблеми визначення змісту емоційної компетентності. *Молодь і ринок*. 2014. № 2. С. 124–130.
19. Лєдок М. В. Стан дослідження проблеми формування емоційно-етичної компетентності майбутніх учителів інформатики в теорії та практиці педагогічної науки. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*. 2024. № 82. С. 124-129. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pipo_2024_82_17.
20. Лядобрук О. Емоційно-етична компетентність педагога як чинник позитивної взаємодії в освітньому процесі. *Житомирищина педагогічна* № 4 (28), 2022. URL: <https://imso.zippo.net.ua/wp-content/uploads/2022/12/6.-Лядобрук.pdf>.
21. Люсіна Л. М. Емоційний інтелект як детермінанта соціальної поведінки особистості. *Психологічний журнал*. 2009. №2. С. 45–58.
22. Матійків І. В. Розвиток емоційної компетентності майбутніх фахівців професій типу «людина-людина»: психологічний аспект. *Проблеми та перспективи розвитку економіки і підприємництва та комп'ютерних технологій в Україні*: матеріали VIII наук.-техніч. конф. (Львів, 26-31 берез. 2012 р.) С. 240-243.
23. Матвєєва Ірина ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНО-ЕТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ 8-10 КЛАСІВ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ» МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА Спеціальність 011 Освітні педагогічні науки. С.60.
24. Мозгова Я. ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТА ЕМОЦІЙНО-ЕТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ УЧИТЕЛЯ ЗАРУБІЖНОЇ ЛІТЕРАТУРИ В НЕФОРМАЛЬНІЙ ОСВІТІ Scientific practice: modern and classical research methods May 26, 2023 • Boston, USA. С.302-305.
25. Нагорна, Г. В. Розвиток емоційного інтелекту педагога як чинник професійної майстерності. *Актуальні проблеми гуманітарних наук*, 41(1), 2021. С. 245–250. URL: https://www.aphn-journal.in.ua/archive/41_2021/part_1/49.pdf

26. Освіта.ua. Етична компетентність педагога: теоретичні засади. 2020.
URL: <https://osvita.ua/school/method/1915/>
27. Особистість на шляху до духовних цінностей: монографія. / І.Д. Бех.
Київ Чернівці : «Букрек», 2018. 320 с
28. Подольська Є. А. Філософія. Підручник . К.: Фірма «Інкос», Центр навчальної літератури, 2006. 704 с.
29. Притулик Наталія ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ В МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ЕМОЦІЙНО-ЕТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ (НА ОСНОВІ КУРСУ ЗА ВИБОРОМ «ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ ПЕДАГОГА») *АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДОШКІЛЬНОЇ ТА ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ*. С.99-106. URL: <https://Text-691088-2-10-20240306.pdf>
30. Професійний стандарт Наказ Міністерства освіти і науки України від 29 08 2024 р. № 125 «ВЧИТЕЛЬ ЗАКЛАДУ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ». URL: https://register.nqa.gov.ua/uploads/0/646-ilovepdf_merged.pdf
31. Пухно С., Щербак Т. ЕМОЦІЙНА СТІЙКІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ЕМОЦІЙНО-ЕТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ *Актуальні питання природничо-математичної освіти*. 2022. Випуск 2(20) 13 С.136-142. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2a9fa448-f779-4aea-b7ce-50522e2d5158>.
32. Репко І. П., Ледок М. В. ПОНЯТТЯ ЕМОЦІЙНО-ЕТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВЧИТЕЛІВ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ <https://repository.khpa.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c2805feb-d5f7-40b6-8b6d-69975822ea71>
33. Решетняк О., Полякова Т. Формування емоційно-етичної компетентності студентів на заняттях з української та англійської мови і літератури із застосуванням концепту «відвага» *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. Вип. 23 (2). 2025. URL: С.106-116. <http://profped.ddpu.edu.ua/article/view/334902/323782>

34. Рижей Д. О., & Ребріна А. А. Емоційний інтелект як фактор запобігання емоційному вигоранню педагогів. Академія наук України, 2023. URL: <https://docs.academia.vn.ua/bitstream/handle/123456789/1709/>

35. Рідкодубська Ганна Анатоліївна СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ № 1 (2025): Соціальна робота та психологія: освіта і наука. С.75-80. https://journals.kpdi.in.ua/index.php/swp/article/view/244?utm_source

36. Розвиток емоційного інтелекту в закладі загальної середньої освіти. автор-укладач Г.І. Савонова. Лисичанськ, 2021. 70 с. URL: https://93100sch8.co.ua/menyu/vikhovna_robota/sots_alno_psikholog_chna_sluzhba/storinka_psykhologa/online_prosv_ta_vchitel_v/Posibnik_LOIPPO_Rozvitok_emocijnogo_intelektu.pdf.

37. Розвиток професійних компетентностей: емоційно-етична https://zm.cprpp.org.ua/news/1706681853/?utm_source

38. Rasskazova, O., Elkin, O., Hryenko, V., & Marushchenko, O. Reinforcing Education through social-emotional learning: key research trends in Ukraine and worldwide. *ScienceRise: Pedagogical Education*, (2024). (1 (58), 79–86. URL: <https://doi.org/10.15587/2519-4984.2024.299183>

39. Скиба Юрій Андрійович МОДЕЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОЇ ТА ЕМОЦІЙНОЕТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ УЧИТЕЛІВ У ПІСЛЯДИПЛОМНІЙ ОСВІТИ Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка *ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ PEDAGOGICAL SCIENCES*. 2021. С.103-112. <https://dspace.bdpu.org.ua/server/api/core/bitstreams/ace90977-5f32-490a-942e-bd51b34d7bd0/content>

40. Стельмашук Жанна ЕМОЦІЙНО-ЕТИЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА Інноватика у вихованні. Випуск 19. Том 2. 2024.163 12 URL: <https://ojs.itup.com.ua/index.php/iiu/article/view/634/552>.

41. Стельмашук Жанна, Сілкова Ельвіра КРИТЕРІЇ ТА РІВНІ СФОРМОВАНОСТІ ЕМОЦІЙНО-ЕТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ *Інноватика у вихованні*. Випуск 20.2024. С.140-146 URL: DOI:10.35619/iiu.v1i20.653 <https://ojs.itup.com.ua/index.php/iuu/article/view/653/564>

42. Султанова Н. В. Педагогічні аспекти формування етичної компетентності майбутнього педагога. *Педагогічний альманах*. 2010. Вип. 6. С. 155–159.

43. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Київ: Радянська школа. 1977. (Цитати про гуманізм і моральність педагога).

44. Тертична Т. Д., Коломієць А. М., Литвин А. В. Емоційна культура вчителя: дефінітивний аналіз і феноменологія явища в контексті надзвичайних ситуацій. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. 2024. Вип. 71. С. 54–66. URL: <https://doi.org/10.31652/2412-1142-2024-71-54-66>.

45. Ткаченко С. В. Етична компетентність педагога : навч.-метод. посіб. Одеський нац. політехнічний ун-т. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2017. 36 с.

46. Толочко С.В. Психоемоційний інтелект здобувачів освіти як ключовий аспект сучасної освітньої системи. *Педагогічна Академія: наукові записки*. 8 (Лип 2024). URL: DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13141214>.

47. Устинова Н. В. Формування етичної компетентності сучасного вчителя. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. 2014. Т. 251, вип. 239. – С. 78–82.

48. Хоружа Л. Етична компетентність сучасного вчителя https://osvita.ua/school/method/1915/?utm_source

49. Хоружа Л. Етичний розвиток сучасного педагога. *Естетика і етика педагогічної дії*. Збірник наукових праць, 2011. Вип. 2. С. 14–21.

50. Хоружа Л. Л. Етична компетентність майбутнього вчителя початкових класів: теорія і практика : монографія / Л. Л. Хоружа. Київ : Преса України, 2003. 320 с.
51. Хоружа Л. Л. Теоретичні засади формування етичної компетентності майбутніх учителів початкових класів : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2004. 36 с.
52. Шатайло Н. ЕМОЦІЙНО-ЕТИЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ПЕДАГОГА: РЕСУРСИ РОЗВИТКУ URL: [https:// Text-691088-2-10-20240306.pdf](https://Text-691088-2-10-20240306.pdf)
53. Як розвивати емоційну компетентність педагога. Центр професійного розвитку педагогічних працівників. 2023. URL: <https://zm.cprpp.org.ua/news/1706681853/>
54. Bar On R. Emotional and social intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory // Bar On R., Parker J. Handbook of emotional intelligence. San Francisco: Jossey Bass, 2000. P. 363-388.
55. David A. Clark and Aaron T. Beck with Brad A. Alford Scientific Foundations of Cognitive Theory and Therapy of Depression.. New York: Wiley Press, 1999. pp. 494.
56. Ellis Albert How to Control Your Anxiety: Before it Controls You», Albert Ellis, 256 p.
57. Freud S. Psychology of the Unconscious. Collection of works. M., 1990. Pp. 416–417. 448 p.
58. Gardner, H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. New York: Basic Books, 1983.
59. Goleman, D. Social Intelligence: The New Science of Human Relationships. New York: Bantam, 2007. 416.
60. Goleman, D. The Brain and Emotional Intelligence: New Insights. New York: More Than Sound LLC, 79. 2011.
61. Hall N. L. Emotional Competence Inventory: Technical Manual. Boston: Hay/McBer Group, 2005. 65 p.

62. Kohlberg, L. *Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice*. Harper & Row, New York, 1981. P.323. URL: https://www.researchgate.net/publication/247808076_Lawrence_Kohlberg_Essays_on_Moral_Development_Volume_1_Book_ReviewBook_Review
63. Maslow A. H. 'A Theory of Human Motivation', *Psychological Review*, 50, 1943. 376 p. Available at: <https://psychclassics.yorku.ca/Maslow/motivation.htm>
64. Rogers, Carl R. (1961). *On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy*. Boston: Houghton Mifflin.
65. Salovey, P., Mayer, J. D. *Emotional Intelligence. Imagination, Cognition and Personality*, 9 (3), 1990. Pp. 185–211. URL: <https://doi.org/10.2190/dugg-p24e-52wk-6cdg>
66. Saarni C. *The Development of Emotional Competence*. New York: Guilford Press, 1999. 381 p.